

St. Norbert College
Digital Commons @ St. Norbert College

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.

Center for Norbertine Studies

1996

Abdij en stad

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Abdij en stad" (1996). *Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.*. 7.
https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/7

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

**Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de
Nederlanden**

Abdij en stad

**Verslagen van de zesde contactdag
Abdij van Middelburg
zaterdag 27 april 1996**

**Brussel
1996**

Abdij en stad

**Verslagen van de zesde contactdag
Abdij van Middelburg
zaterdag 27 april 1996**

Deze brochure kwam tot stand naar aanleiding van de zesde contactdag van de
Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 27 april 1996 in de abdij van Middelburg (Zeeland).

Redactie : S. Van de Perre

Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:

dr. B.J.P. van Bavel, *docent middeleeuwse geschiedenis en K.N.A.W.-onderzoeker, Universiteit van Amsterdam* ;

H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne-Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Premonstratenzer Orde* ;

dr. L. Van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en lid van de Historische Commissie van de Premonstratenzer Orde*.

lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en lid van de Historische Commissie van de Premonstratenzer Orde* ;

lic. S. Van de Perre, *stafmedewerker Universiteit Vrije Tijd Davidsfonds* ;

lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel* ;

De Werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nog toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, abdij van Averbode

Norbert van Gennep en de premonstratenzer orde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, abdij van Berne te Heeswijk

De premonstratenzer orde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, abdij van Tongerlo

Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout

Vrouwen in de premonstratenzer orde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, abdij van Postel

De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden : refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, abdij van Middelburg

Abdij en stad

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode.

Inleiding

Bij de voorgaande contactdagen voor premonstratenzer geschiedenis in de Nederlanden stonden vooral de plattelandsabdijen centraal. Tot de premonstratenzer orde behoorden echter ook enkele abdijen die in de stad waren gelegen, waarvan in de Nederlanden de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en de Onze-Lieve-Vrouweabdij te Middelburg de belangrijkste voorbeelden zijn. De zesde contactdag voor de belangstellenden in de geschiedenis van de premonstratenzers in de Nederlanden stelde daarom 'Abdij en stad' als thema centraal. Deze studiedag vond plaats op zaterdag 27 april 1996 in de voormalige abdij te Middelburg. In voorliggende bundel worden de referaten ervan verzameld.

In de eerste bijdrage schetst lic. B. Meijns het kader waarbinnen de vroegste premonstratenzer stichtingen zijn ontstaan. Aan de hand van voorbeelden uit het graafschap Vlaanderen en de afhankelijke gebieden toont ze aan hoe vooral in het tweede kwart van de twaalfde eeuw, onder invloed van de kanonikale hervormingsbeweging, talrijke nieuwe vestigingen worden gesticht en seculiere kapittels worden omgevormd tot reguliere kapittels.

Na deze inleiding spitst de aandacht zich hoofdzakelijk toe op de voormalige Onze-Lieve-Vrouweabdij te Middelburg. Het ontstaan van deze abdij sluit aan op de hierboven genoemde beweging, maar zij kreeg door haar ligging op specifieke wijze vorm. Prof.dr. P.A. Henderikx behandelt in een tweede bijdrage de stichting van de abdij in het licht van de strijd tegen het Tanchelmisme. Daarbij gaat hij in op de rol van de abdij in de zielzorg via het verwerven van patronaatsrechten in parochiekerken en het bestrijden van het lekenpatronaat. Drs. H. Kluiver onderzoekt in de derde -rijk geïllustreerde- bijdrage de vorm en de functie van de abdijsgebouwen kort vóór de confiscatie van de abdij van Middelburg in 1574, dit aan de hand van wereldlijke bronnen die dateren uit de tijd na de confiscatie.

De overname van de stad Middelburg in 1574 door de Staatsen betekende het einde van de premonstratenzer kloostergemeenschap. Toch bleef ook nadien de abdij het centrum van vele bestuurlijke en religieuze activiteiten in stad en streek. Ds. G.J. Smit zoekt in de vierde bijdrage naar sporen van continuïteit. Kerk en staat zijn dan wel in de loop der eeuwen langzamerhand losgegroeid, er loopt een lijn in spiritualiteit door tot vandaag.

De Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden dankt hierbij allen die de organisatie van de Zesde Contactdag mogelijk maakten. Onze dank gaat in het bijzonder uit naar de heer Marinus P. de Bruin, de heer W.T. van Gelder, commissaris van de koningin van de provincie Zeeland die ook de verwelkoming uitsprak, en de provincie Zeeland voor het gastvrij onthaal. Dank ook aan de sprekers, B. Meijns, P.A. Henderikx, H. Kluiver en G.J. Smit, voor hun verhelderende lezingen en teksten, en aan de talrijke deelnemers zonder wie de contactdag niet kon uitgroeien tot een succes.

**De vestiging van
norbertijnerabdijen in het
graafschap Vlaanderen in het licht
van de kanonikale hervorming**

B. Meijns

Vanaf de tweede helft van de 11de eeuw en vooral tijdens de 12de eeuw bereikten de ideeën van de kanonikale hervorming het graafschap Vlaanderen en de aanpalende vorstendommen¹. De *vita apostolica*-gedachte sprak uiteenlopende groepen in de samenleving aan. Niet zelden evolueerden spontaan gegroeide gemeenschappen van *pauperes Christi* of kluizenaars naar meer georganiseerde instellingen die al dan niet opteerden om bij één van de recent ontstane orden te affiliëren. Tal van nieuwe, reguliere instellingen, waarin geleefd werd volgens één van de aan Sint-Augustinus toegeschreven *regulae*, zagen het daglicht. Heel wat seculiere kapittels opteerden voor een strengere levenswijze wat de beleving van een ware *vita communis* en de afwijzing van elke vorm van privébezit impliceerde². Binnen het graafschap Vlaanderen en de aanpalende graafschappen kunnen we de instellingen die ten gevolge van de dynamiek van de kanonikale hervorming ontstonden in een tweetal groepen onderscheiden: enerzijds de autonome instellingen die leefden *secundum regulam Beati Augustini*, anderzijds de gemeenschappen die aansloten bij één van de kanonikale *ordines*, wat Vlaanderen betreft hoofdzakelijk Arrouaise en de *ordo praemonstratensis*, in iets mindere mate Saint-Victor³.

In wat volgt zullen we dieper ingaan op de premonstratenzerabdijen die in de 12de eeuw in het graafschap Vlaanderen ontstonden. Centraal staat steeds hun ontstaansgeschiedenis⁴. Na een omschrijving van het onderzoeksveld en een voorstelling van de bestudeerde abdijen, zal aandacht besteed worden aan de bronnen die in aanmerking komen om het ontstaan van de instellingen te bestuderen. Daarna

¹ Uit de talrijke artikels die Charles Dereine aan deze problematiek gewijd heeft vermelden we hier: 'Vie commune, règle de Saint-Augustin et chanoines réguliers du XIe siècle', *Revue d'Histoire ecclésiastique* XLI (1946) pp. 365-406; 'Chanoines', *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* XII (1953) kol. 353-405; 'La *vita apostolica* dans l'ordre canonial du IXe au XIe siècles', *Revue Mabillon* LI (1961) pp. 47-53 en 'Les prédicateurs apostoliques dans les diocèses de Thérouanne, Tournai et Cambrai-Arras durant les années 1075-1125', *Analecta Praemonstratensia* LIX (1983). L. Milis, 'Het geestelijk klimaat rond 1100: kiembodem voor de reguliere kanunniken', *Gedenkboek. Ordo van Prémontré. 1121-1971* (Averbode, 1971); J. Châtillon, 'La crise de l'église au XIe et XIIe siècles et les origines des grandes fédérations canoniales', *Revue d'Histoire de la Spiritualité* LIII (1977) pp. 3-45.

² Voor een overzicht: G. Declercq, 'De seculiere kapittels in Vlaanderen. 10de-begin 13de eeuw', *De Leiegouw. Kongreshandelingen XXVIII* (1986) pp. 235-242.

³ Voor Arrouaise: L. Milis, *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise* (Brugge, 1969) en Idem, *Orde van Arrouaise (Archief-en Bibliotheekwezen van België. Extranummer 22. Inleiding tot de Geschiedenis van het Kloosterwezen in de Nederlanden. A. Orden ontstaan in de middeleeuwen, vol. 2, fasc. 1)* (Brussel, 1979). Wat de inplanting van autonome reguliere kapittels betreft en de abdijen geaffilieerd bij Saint-Victor werden nog geen overzichtswerken m.b.t. het graafschap Vlaanderen gepubliceerd. De gemeenschappen van reguliere kanunniken die in de 11de eeuw ontstonden, vindt men terug in het artikel van C. Dereine, 'Vie commune, règle de Saint-Augustin', pp. 365-406.

⁴ Deze problematiek vormt een onderdeel van een doctoraatsonderzoek dat beoogt de *ordo canonicus* te bestuderen binnen het graafschap Vlaanderen tussen de 10de eeuw en het begin van de 13de eeuw a.d.h.v. de stichtingen en regularisering van de kanonikale instellingen.

wordt dieper ingegaan op een aantal kenmerken van de inplantingen, nl. de chronologische en geografische situering, de eventuele voorgeschiedenis van de instellingen en de initiatiefnemers. Tenslotte wordt nagegaan waarom de bestudeerde instellingen precies voor de *ordo praemonstratensis* kozen.

1. Voorstelling van de norbertijnerabdijen binnen het onderzoeksgebied

Als ruimtelijk kader voor de bestudering van de norbertijnerabdijen werd geopteerd voor het graafschap Vlaanderen en de aanpalende, afhankelijke graafschappen (Boulogne, Guînes, Ternois/Saint-Pol, Hesdin, Lens, Artesië en Oosterbant). Er werd één abdij opgenomen die *strictu sensu* geen deel uitmaakt van deze uitgebreide zone. Het betreft de abdij van Vicoigne (*Casa Dei*) die zich in het graafschap Henegouwen bevindt, zij het dichtbij de grens met het Vlaamse graafschap. Een tweetal redenen deden ons toch besluiten om deze belangrijke abdij in ons studiegebied op te nemen. Primo: vanuit Vicoigne ontstond de dochterabdij Château-Dieu die wel op Vlaams grondgebied gelegen is. Secundo: dankzij de *Historia Monasterii Viconiensis*, opgesteld kort vóór 1168 door een kanunnik van Vicoigne, zijn we -in tegenstelling tot het merendeel van de andere abdijen- vrij goed ingelicht over de omstandigheden waarin deze belangrijke premonstratenzerabdij het daglicht zag⁵. De opname van Vicoigne brengt het totaal van de bestudeerde abdijen op negen: Château-Dieu, Drongen (Zalegem), Licques, Ninove, Saint-André-au-Bois, Saint-Josse-au-Bois, Sint-Augustinus bij Terwaan, Veurne en Vicoigne (cfr. lijst van de bestudeerde norbertijnerabdijen, p. 26). Premonstratenzerpriorijen werden buiten beschouwing gelaten.

Vrouwenabdijen werden niet opgenomen in dit onderzoek. In de desbetreffende literatuur worden de meeste norbertijnerabdijen, althans wat hun beginfase betreft, aangeduid als dubbelkloosters. Deze bewering is echter veeleer gebaseerd op algemeen-historische inzichten dan op bewijzen uit de bronnen. Meestal zijn de contemporaine bronnen daarentegen volkomen stilzwijgend over de aanwezigheid van vrouwen (Château-Dieu, Saint-Josse-au-Bois). Slechts in een aantal gevallen heeft men concrete aanwijzingen voor de aanwezigheid van vrouwen⁶. Meestal duiken de sporen van monialen pas op wanneer de vrouwen zich reeds in aparte kloosters, afgescheiden van hun mannelijke collega's, bevinden. Vaak heeft men wel enige aanuiding over de plaats waar de vrouwen ondergebracht waren, maar is de geschiedenis van deze huizen, op enkele summiere vermeldingen na, niet meer te reconstrueren. Dit is ondermeer het geval met de vrouwen afkomstig uit Vicoigne (Archies⁷), Licques (Serques⁸),

⁵ *Historia Monasterii Viconiensis*. I. Heller (ed.), Monumenta Germaniae Historia, Scriptores XXIV (Hannover, 1877) (onveranderde herdruk: Stuttgart, 1975) pp. 291-313.

⁶ Cfr. Ninove: vermeldingen in het *Liber Miraculorum* tijdens het abbatiaat van Gilbertus I (ca. 1140-1142) en van Arnoldus (ca. 1185-1190) alsook in het 13de-eeuwse *obituarium*. G. Mersch en J. Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', *Monasticon Belge. Province de Flandre orientale*, III (Luik, 1980) p. 499.

⁷ B. Ardura, *Abbeyes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours*. *Dictionnaire historique et bibliographique* (Nancy, 1993) pp. 290-291.

⁸ Ardura, *Abbeyes, prieurés*, p. 515.

Zalegem/Drongen (Petegem⁹), Ninove (Pamele en Velzeke/Ruddershove¹⁰), Veurne ('s Heerwillemskapelle¹¹). Enkel de historiek van de abdij te Serskamp, vanaf 1256 te Tussenbeek (gehucht te Serskamp) is beter te volgen¹².

2. Bronnen

2.1. Diplomatische bronnen

Vijf van de negen bestudeerde abdijen beschikken over een charter waarin de plaatselijke bisschop de toetreding van de instelling tot de *ordo praemonstratensis* confirmeert¹³: Vicoigne (Robertus van Atrecht, 1129¹⁴), Licques (Milo I van Terwaan, 1132¹⁵), Zalegem (Simon van Doornik, 1136¹⁶), Ninove (twee oorkonden van Nikolaas van Kamerijk, 1138 en 1139¹⁷), Château-Dieu (Godescalc van Atrecht, 1155¹⁸). Het *dictamen* van de 'stichtingsoorkonden' van Vicoigne, Licques en Drongen vertoont verregaande gelijkenissen. Allen zijn dochterabdijen van Sint-Martinus van Laon en het lijkt dan ook dat deze abdij bij de aansluiting van nieuwe instellingen steeds een zelfde formulier gebruikte¹⁹.

Voor een viertal instellingen, i.c. Saint-Josse-au-Bois, Saint-André-au-Bois, Sint-Augustinus bij Terwaan en Veurne zijn geen 'stichtingscharters' voorhanden. In deze gevallen is het bijzonder moeilijk om het exacte tijdstip te achterhalen waarop de gemeenschappen de gewoonten van de premonstratenzerorde overgenomen hebben.

⁹ N.J. Weyns, 'Monastère de Petegem-Deinze', *Monasticon Belge. Province de Flandre orientale*, III (Luik, 1980) pp. 577-578.

¹⁰ Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', pp. 498-499. Het is helemaal niet zeker of de zusters zich ooit op deze plaatsen gevestigd hebben.

¹¹ N. Huyghebaert, 'Prieuré du Vrouwenhof, à 's Heerswillemskapelle, près de Furnes', *Monasticon Belge. Province de Flandre occidentale*, III (Luik, 1974) pp. 653-654.

¹² N.J. Weyns, 'Monastère de Serskamp-Tussenbeek', *Monasticon Belge. Province de Flandre orientale*, III (Luik, 1980) pp. 579-610.

¹³ Cfr. bijlage p. 26: lijst van de bestudeerde norbertijnerabdijen. De data die vetjes aangeduid werden, wijzen op het bestaan van dergelijke 'stichtingscharters'.

¹⁴ B.M. Tock, 'Les chartes de fondation des abbayes de Vicoigne (1129) et de Château-Dieu (1155), dans le diocèse d'Arras', *Analecta Praemonstratensia* LXIII (1987) pp. 155-170; B.M. Tock (ed.), *Les chartes des évêques d'Arras (1093-1203) (Collection de documents inédits sur l'histoire de France section d'Histoire médiévale et de Philologie. Série in 8°, XXI)* (Parijs, 1991) 47, pp. 63-64.

¹⁵ D. Haigueré (ed.), 'Les chartes de l'abbaye de Notre Dame de Licques, ordre de Prémontré, 1078-1311' *Mémoires de la Société académique de l'arrondissement de Boulogne-sur-Mer* XV (1889-1890) III, pp. 34-36.

¹⁶ J.J. De Smet (ed.), 'Appendices Chronici Trunchiniensis', *Recueil des Chroniques de Flandre*, I (Brussel, 1837) pp. 704-705.

¹⁷ 1138: A. Miraeus en J. Foppens (eds.), *Opera Diplomatica et Historica* (Leuven, 1723) I, pp. 527-528; 1139: J.J. De Smet (ed.), 'Codex diplomaticus abbatie Ninoviensis', *Recueil des Chroniques de Flandre*, II (Brussel, 1891) p. 498. Over de echtheid van beide akten, cfr. Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', p. 498 n. 4.

¹⁸ Tock, 'Les chartes de fondation', pp. 173-174; Tock (ed.), *Les chartes des évêques d'Arras*, nr. 47, pp. 63-64 en nr. 113, pp. 130-131.

¹⁹ Tock, 'Les chartes de fondation', pp. 159-160 stipt ook nog andere dochterabdijen aan van Sint-Martinus waarvan de stichtingsoorkonden gelijkaardige kenmerken vertonen.

Een blik op hun oudste oorkonden kan zelden meer duidelijkheid brengen, aangezien de gevolgde levenswijze haast onveranderd als *Sancti Augustini religiosam vitam ducere* (Sint-Augustinus, 1147²⁰), *vitam vestram sub regulari disciplina B. Augustini coercere* (Saint-Josse-au-Bois, 1125²¹) omschreven wordt. Eigenlijk kan men hieruit enkel met zekerheid besluiten dat het om een gemeenschap gaat van kanunniken die onder invloed van de kanonikale hervorming één van de aan Sint-Augustinus toegeschreven regels volgt. Onderzoek naar de gebruikte formuleringen in oorkonden van instellingen waarvan we wel de exacte toetredingsdatum kennen leert echter dat zelfs na de affiliatie, een zinsnede in de aard van *ad tenorem Laudunensis* (Zalegem, 1136²²), niet noodzakelijk steeds vermeld wordt zodat het uitermate moeilijk is om de realiteit achter de verwijzing naar de 'regel van Sint-Augustinus' te vatten²³.

Het is niet uitgesloten dat er ooit een 'stichtingscharter' bestaan heeft voor de Sint-Augustinusabdij te Terwaan op datum van 1131²⁴. M.b.t. het tijdstip waarop Saint-Josse-au-Bois een premonstratenzerabdij werd, bestaan twee strekkingen: vanaf het moment dat Milo aan het hoofd stond van de gemeenschap (1121,1125), of naar aanleiding van zijn bisschopsverkiezing (na 27 januari 1130) en -wijding (15 februari 1131)²⁵. Traditioneel wordt aangenomen dat de priorij Saint-André-au-Bois na de verhuis in 1156 het statuut van abdij kreeg van Saint-Josse-au-Bois²⁶. Het ogenblik waarop de gemeenschap van reguliere kanunniken te Veurne toetrad tot de *ordo praemonstratensis* is bij gebrek aan 'stichtingscharter' bijzonder moeilijk te achterhalen. In de literatuur verschijnt vaak de datum van 1135. In dat jaar bevestigde bisschop Milo van Terwaan de bezittingen van de *fratres in monasterio beati Nicholai de*

20 Oorkonde bisschop Milo I van Terwaan: A. Miraeus en J. Foppens (eds.), *Opera Diplomatica* (Brussel, 1748) IV, p. 377.

21 Oorkonde aartsbisschop Rainaldus II van Reims: A. De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois, ordre de Prémontré, au diocèse d'Amiens* (Arras, 1875) pp. 277-279.

22 De Smet (ed.), *Appendices Chronici Trunchinienses*, pp. 704-705.

23 Cfr. oorkonde graaf Diederik voor Zalegem uit [1 jan - juli] 1136: T. De Hemptinne en A. Verhulst (eds.), *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191). Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - 17 januari 1168) (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van de akten der Belgische vorsten)* (Brussel, 1988) nr. 29, pp. 59-61.

24 Nancy, Bibliothèque Municipale, Handschrift 992/2: *Origo abbatiae Sancti Augustini ad Morinorum ordinis Praemonstratensis* door Charles-Louis Hugo (18de eeuw). Dit handschrift zou een fragment van de mogelijke stichtingsoorkonde bevatten (f° 119 v°). Cfr. E. Brouette, 'Documents relatifs au temporel de Saint-Augustin de Thérouanne ignorés du cartulaire abbatial', *Analecta Praemonstratensia* XLIV (1968) p. 83.

25 Eerste strekking: De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, pp. 4-5 die zich baseert op oudere werken zoals de *Sacri Ordinis Praemonstratensis Annales* van Ch.-L. Hugo uit 1734-1736. Tweede strekking: Fr. Petit, 'Milon de Sélincourt, évêque de Thérouanne', *Analecta Praemonstratensia* XLVIII (1972) p. 77. Dit is zowat de enige studie die wat uitgebreider ingaat op het leven van Milo van Terwaan. Het is wel wat jammer dat de auteur nogal zuinig omgesprongen is met het aanbrengen van referenties en bronverwijzingen zodat bepaalde beweringen eerder moeilijk te controleren zijn.

26 N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, p. 562; J. Becquet, *Abbayes et Prieurés de l'ancienne France. Recueil historique des Archévêchés, Evêchés, Abbayes et Prieurés de France. XIV. Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèse actuel d'Arras* (Ligugé, 1975) p. 227; Ardura, *Abbayes, prieurés*, p. 467. De Calonne duidt Saint-André-au-Bois reeds vanaf de stichting, ca. 1130, als abdij aan: De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, p. 103. Een kritisch onderzoek van de vroegste oorkonden van deze instelling kan wellicht meer duidelijkheid brengen.

*Butenburch canonicam vitam professis*²⁷. Een dergelijke formulering is nogal dubbelzinnig en kan zowel een gewone gemeenschap van reguliere kanunniken aanduiden als een instelling die toegetreden is tot een welbepaalde *ordo*, in dit geval de premonstratenzerorde. Veelzeggend is misschien wel het feit dat we bij de *subscriptores* na de Terwaanse aartsdiaken, Hendrik, de abt van de abdij van Licques ontmoeten.

In ons onderzoek integreren we verder ook bevestigingsoorkonden die uitgegeven werden door wereldlijke (graven, adellijke heren) en kerkelijke overheden (plaatselijke bisschoppen, aartsbisschoppen, pausen) en schenkingsoorkonden voor zover deze dateren uit de eerste decennia volgend op de stichting van de abdijen.

2.2. Narratieve bronnen

De *Historia Monasterii Viconiensis*, geschreven kort voor 1168 door een kanunnik van Vicoigne, is een beknopte maar waardevolle bron die inlichtingen verschaft over de ontstaansgeschiedenis van de abdij. Voor de stichting van Licques kan men beroep doen op twee bronnen: enerzijds de *Historia Comitum Ghisnensium* die ca. 1200 opgetekend werd door Lambertus van Ardres²⁸, anderzijds wordt er in de literatuur rond Licques verwezen naar een anonieme Veurnse kroniekschrijver²⁹. Een drietal kronieken, waaronder twee *historiae foundationis*, komen in aanmerking om de vroegste geschiedenis van de abdij van Ninove te bestuderen: de *De fundatione Ninivensis abbatie* (begin 13de eeuw)³⁰, een *Historia foundationis ecclesiae Ninivensis* (vermoedelijk geredigeerd onder het abbatiaat van Algotus, ca. 1195-1199) en de *Chronicon* van Boudewijn van Ninove (einde 13de eeuw)³¹. Voor de abdijen van Drongen, Veurne, Saint-Josse-au-bois en Saint-André-au-Bois zijn slechts laatijdige kronieken (17de en 18de eeuw) ter beschikking³². Bij Château-Dieu en Sint-

27 F. Van de Putte en C. Carton (eds.), *Chronicon et cartularium abbatiae Sancti Nicolai Furnensis. (Recueil de chroniques, chartes et autres documents concernant l'histoire et les antiquités de la Flandre occidentale. Première Série, Chroniques des monastères de Flandre)* (Brugge, 1949) p. 56. Milo hanteert in zijn oorkonde een haast vaderlijke, bezorgde toon, cfr. *arenga: Quia tam ex caritatis affectione quam ex officii nostri conditione utilitati ecclesiarum modis omnibus deservire compellimur* en in de *narratio: dilecti in Domino filii paupertati vestre paterno affectu condescendes*. In 1135 schonk Milo de gemeenschap een tiende te Houtem en het *altare* van Wulveringem. Miraeus en Foppens (eds.), *Opera Diplomatica* (Brussel, 1734) III, p. 38. Een goederenruil die het daaropvolgende jaar plaats had tussen het Sint-Walburgakapittel en de Sint-Niklaasabdij gebeurde eveneens op uitdrukkelijk verzoek van Milo, cfr. De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der Graven van Vlaanderen*, nr. 32, p. 65.

28 Lambertus van Ardres, 'Historia Comitum Ghisnensium', in: I. Heller (ed.), *Monumenta Germaniae Historiae. Scriptores XXIV* (Hannover, 1879) (onveranderde herdruk: Stuttgart, 1975) § 38 en 39 pp. 580-581.

29 Haigneré (ed.), *Chartes de l'abbaye de Licques*, pp. IX-X; *Dictionnaire historique et archéologique du Département du Pas-de-Calais, publié par la Commission départementale des Monuments historiques. III. Arrondissement de Boulogne* (Arras, 1882) pp. 128-129.

30 W.W. Rockwell (ed.), *Liber miraculorum Ninivensium Sancti Cornelii Papae. Ein Beitrag zur Flandrischen Kirchengeschichte* (Göttingen-New York, 1925) pp. 85-101.

31 'Balduini Ninovensium Chronicon', in: O. Holder-Egger (ed.), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXV* (Hannover, 1880) (onveranderde herdruk: Stuttgart, 1974) pp. 515-552. De *Historiae Foundationis ecclesiae Ninivensis* is als appendix uitgegeven op pp. 553-556.

32 Cfr. N.J. Weyns, 'Abbaye de Tronchiennes', in: *Monasticon Belge. Flandre orientale III* (Luik, 1980) pp. 537-539; N. Huyghebaert en H. Aneca, 'Abbaye de Saint-Nicolas à Furnes', in: *Monasticon*

Augustinus van Terwaan ontbreken ook dergelijke bronnen zodat hier enkel gebruik kan worden gemaakt van de oudere repertoria, zoals de *Gallia Christiana* en de *Sacri Ordinis Praemonstratensis Annales* van Ch.-L. Hugo.

2.3. Andere

Indien *necrologi* of *obitua* bewaard zijn gebleven (o.a. van de Veurnse Sint-Niklaasabdij en van de abdij te Ninove) kunnen ook uit dit type bronnen vaak interessante gegevens gedistilleerd worden. Hetzelfde geldt voor hagiografische bronnen, zoals de 12de-eeuwse *Adventus secundus S. Gerulfi in Trunchinium* voor de abdij te Drongen³³ en het *Liber miraculorum* uit het einde van de 12de eeuw voor Ninove.

3. Inplanting van de norbertijnerabdijen

3.1. Chronologische spreiding

Als uitgangspunt wordt hier het moment gekozen waarop we via een 'stichtingscharter' ingelicht worden over het tijdstip waarop een premonstratenzerabdij gesticht werd of waarop een reeds bestaande instelling tot de *ordo praemonstratensis* toegetreden is³⁴. Indien een bepaalde abdij niet over een dergelijk document beschikt, hebben we geopteerd om de datum te gebruiken die traditioneel als het stichtings- of regulariseringsmoment doorgaat.

Op deze wijze komt men tot de conclusie dat de vestiging van norbertijnerabdijen zich vooral afspeelde in de jaren dertig van de 12de eeuw: maar liefst vijf (indien men

Belge. Province de Flandre occidentale III (Luik, 1974) p. 584; De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, pp. 273-277.

³³ Cfr. N. Huyghebaert, 'Un texte prémontré méconnu, l'*Adventus (secundus) S. Gerulphi in Trunchinium*', in: *Analecta Praemonstratensia* LVI (1980) pp. 5-20.

³⁴ Deze datum is niet noodzakelijk het moment waarop de nieuwe gemeenschap ter plaatse geïnstalleerd werd. We moeten immers rekening houden met de modaliteiten waarop in de 12de eeuw een premonstratenzerabdij opgericht moest worden: de nieuwe instelling moest immers over minstens 12 *clerici* beschikken, over voldoende liturgische boeken en over een ingericht kloostercomplex alvorens het de naam van abdij kon dragen: *Hec itaque sunt que, propter vigorem Ordinis conservandum, in construendis abbaciis volumus observari, scilicet non mittendum esse abbatem novum in locum novellum sine clericis ad minus duodecim, nec sine libris istis: psalterio, ymnario, collectaneo, antiphonario, gradualis, regula, missali, nec nisi prius instructis hiis officinis: oratorio, dormitorio, refectorio, cella hospitem, portarii, quatenus ibi statim Deo servire et regulariter vivere possint. Les Statuts de Prémontré au milieu du XIIe siècle. Introduction, texte et tables. Pl. F. Lefèvre en W.M. Grauwen (eds.), *Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium* XII (Averbode, 1978) p. 45, *Quarta distinctio, cap. 3: De construendis abbaciis*. Het is niet steeds duidelijk of de 'stichtingsoorkonde' opgetekend werd voor de installatie van de nieuwe gemeenschap dan wel erna, ter bevestiging van haar bestaan. Te Vicoigne zal de gemeenschap die aan de hoede van Sint-Martinus van Laon toevertrouwd is, pas als een abdij ingericht worden wanneer de bisschop van Atrecht en de moederabdij het opportuun achten, volgens een clause in de *dispositio* van het 'stichtingscharter':... *hoc interposito ut quando nobis in abbati oportuim visum fuerit, abbas in eodem loco constituatur.* Tock (ed.), *Les chartes des évêques d'Arras*, nr. 47, p. 64.*

Veurne meerekent zes) van de instellingen zagen toen het daglicht. De vroegste inplanting, die dan nog te situeren is in het graafschap Henegouwen, is de abdij van Vicoigne in 1129. Twee abdijen ontstonden pas in de jaren vijftig van de 12de eeuw. Deze latere creaties zijn eigenlijk gedeeltelijk te verklaren indien we hun ontstaansgeschiedenis in beschouwing nemen. Te Château-Dieu (1155) ging het om een in verval verkerende *abbatia* die mogelijk door het nabije Vicoigne uit het slop kon worden gehaald. Saint-André-au-Bois, was sinds 1130 een priorij van Saint-Josse-au-Bois. Na een kleine verhuis was de instelling blijkbaar voldoende gegroeid om in 1156 het statuut van abdij te verkrijgen³⁵.

3.2. Geografische spreiding

De natuurlijke omgeving waarin de norbertijnerabdijen gevestigd werden, was uitermate divers. Een drietal abdijen bevond zich in het hart van uitgestrekte boscomplexen. De abdij *Casa Dei* was ingeplant in het woud van Vicoigne dat een onderdeel vormde van het omvangrijke Kolenwoud³⁶. Saint-Josse-au-Bois³⁷ en Saint-André-au-bois³⁸ werden zoals de naam reeds laat vermoeden eveneens opgetrokken in boscomplexen.

Een vijftal abdijen waren ingeplant op het platteland, al dan niet in de omgeving van kleine of grotere regionale centra. Zalegem bevond zich niet ver van het *Conegesfurst* (Conincsfurst), het woud in het Land van Waas³⁹. Drongen waar de gemeenschap van Zalegem werd overgebracht, was gelegen langs de Leie, nabij Gent. Ook Licques bevond zich in een landelijke omgeving⁴⁰. De Sint-Augustinusabdij lag op een vruchtbare plaats, langs de oevers van de Leie, dichtbij Terwaan⁴¹. Château-Dieu was een honderdtal meter verwijderd van de strategisch bijzonder goed geplaatste burcht te

35 Omtrent de toekenning van het statuut van abdij: cfr. Lefèvre en Grauwen (eds.), *Les Statuts de Prémontré*, p. 46: *Quarta distinctio, cap. 3: De construendis abbaciis: Nec ullum locum accipiemus ad abbaciam faciendam nisi habeamus quadraginta clericos.*

36 De 12de-eeuwse kroniekschrijver beschrijft de natuurlijke omgeving als volgt: *Locus iste spinis ac vepribus cannisque palustribus densus, luporum ac ferarum latebris magis quam habitaculis hominum videbatur idoneus ... famosissima enim erat tum pre sui latitudine, tum pre scelerum quae in ea frequentabantur enormitate. Historia Monasterii Viconiensis*, p. 295. cfr. C. Dereine, 'Emissa van Valenciennes dite 'la comtesse' (1080-1145) (Contribution à l'étude des Ribemont-Bouchain)' *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis CLXVII* (1981) pp. 233-236.

37 Saint-Josse-au-Bois: *antiquitus tam vastum et horribilem fuisse eremum ut cunctis pene transeuntibus solitudo horrorem incuteret. De Calonne, Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, p. 3 n. 1.

38 De kanunniken waren eerst te Aulnoy, een moerassig gebied, gevestigd. Ca. 1156 werd de gemeenschap overgeplaatst naar het domein van Grémécourt, in een woud gelegen tussen de Canche en de Authie. De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et du Saint-André-au-Bois*, pp. 104-105.

39 Oorkonde graaf Diederik van Vlaanderen [1 jan - juli] 1136: *... locum quendam sacre religioni congruum in fundo Wasie situm, inter silvum que dicitur Conegesfurst et villam Berdamara, nunc Salenchem vulgo nominatim...* De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, nr. 29, p. 60.

40 G. Coolen, 'Le Chapitre de Licques et la croisade' *Bulletin de la Société des antiquaires de la Morinie XXI* (1967) pp. 33-35.

41 A. De Loisne, 'Chronologie des abbés de Saint-Augustin-lez-Thérouanne' *Bulletin trimestriel de la Société des Etudes de la Province de Cambrai VIII* (1906) p. 178.

Mortagne⁴². Gelegen op de grens van het graafschap Vlaanderen en Henegouwen was de inplanting van dit kasteel niet enkel vanuit militair oogpunt cruciaal, door de ligging pal bij de samenvloeiing van Scarpe en Leie controleerde de vesting tevens het handelsverkeer dat van het noorden van Frankrijk naar Vlaanderen en Brabant voer.

De Sint-Cornelius en Cyprianusabdij en de Sint-Niklaasabdij zijn zowat de enige instellingen die we terugvinden in stedelijke centra. De abdij te Ninove was *in suburbanis* ingeplant, nabij de Dender⁴³. De Sint-Niklaasabdij bevond zich buiten het Veurnse *castrum* (*buitenburg*) maar nog steeds binnen de stedelijke agglomeratie, vlakbij de markt en de Colme⁴⁴.

3.3. Naar een verklaring voor de heterogene inplanting

De verklaring voor de diversiteit qua localisering hangt nauw samen met de wijze waarop de *ordo praemonstratensis* zich in ons onderzoeksgebied gevestigd heeft. Een bijzonder opvallend kenmerk hierbij is de aanwezigheid van slechts één 'stichting', nl. de abdij van Sint-Augustinus nabij Terwaan. Vermoedelijk in 1131 verkreeg bisschop Milo I van Terwaan door een schenking van lokale heren een terrein gelegen langs de oevers van de Leie te Clarques waarop hij een premonstratenzerabdij stichtte met de hulp van de *fratres* van Sélincourt⁴⁵. Deze *creatio ex nihilo* bekleedt een unieke positie in het bestudeerde gebied aangezien de andere norbertijnerabdijen telkens ingeplant werden op plaatsen waar zich reeds een gemeenschap van religieuzen bevond. Er is wel enige discussie mogelijk i.v.m. de inplanting van de norbertijnerabdij te Zalegem. Wij zijn, op basis van de beperkte bronnen, eerder geneigd om te denken in de richting van een omvorming van een reeds bestaande gemeenschap van *fratres*, die al dan niet te Zalegem zelf gevestigd was⁴⁶. De ligging van de instellingen die op een bepaald tijdstip de premonstratenzerorde vervoegden, werd door verscheidene factoren bepaald,

42 A. D'Herbomez, *Histoire des châtelains de Tournai de la maison de Mortagne (Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai XXIV)* (Doornik, 1895) p. 313. Cfr. *Ecclesia que est apud Castellum Mauritanie* in het 'stichtingscharter' van 1155. Tock, 'Chartes de fondation', p. 174.

43 Oorkonde graaf Diederik uit 1142: *Prefatus siquidem Gerardus temporibus nostris in suburbanis suis abbatiam ... instituit*. De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, nr. 66, p. 113.

44 Huyghebaert en Aneca, 'Abbaye de Furnes', p. 593 n. 4.

45 Brouette, 'Documents relatifs au temporel de Saint-Augustin de Théroouanne', p. 83.

46 Slechts twee oorkonden komen in aanmerking om de vroegste geschiedenis van de abdij te Zalegem te bestuderen: één van bisschop Simon van Doornik en één van graaf Diederik, beiden daterend uit 1136. De oorkonden zijn complementair: de bisschop regelt de toetreding tot de *ordo praemonstratensis*; de graaf 'bevrijdt' de plaats, i.c. Zalegem, waar de norbertijnerabdij zal komen. Deze actie was nodig aangezien Zalegem een *feodum* was dat door één van zijn leenmannen, Iwein van Aalst, in leen werd gehouden. De bisschoppelijke oorkonde vermeldt echter een tweetal elementen die wijzen op het feit dat er aan de norbertijnerabdij wellicht een reeds bestaande gemeenschap voorafging. Vooreerst is er sprake van een *frater* Walter. Hij is het die zowel Zalegem als Petegem, via de bisschop, aan de hoede van Sint-Martinus van Laon toevertrouwt. Verder is er de niet mis te verstane zinsnede m.b.t. Petegem: *in quo hactenus fratres sub canonica professione vixerunt*. De rol die *frater* Walter speelt, vloeit misschien voort uit de functie die hij bekleedt; het is immers best mogelijk dat hij aan het hoofd stond van deze groep *fratres*. In de oorkonde wordt niet vermeld of er zich ook een dergelijke gemeenschap te Zalegem bevond. Aangezien voortaan monialen zouden ondergebracht worden te Petegem mag men veronderstellen dat de *fratres* zich naar Zalegem begeven hebben. Bisschoppelijke oorkonde: De Smet (ed.), *Appendices Chronici Trunchiniensis*, pp. 704-705; grafelijke oorkonde: De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, nr. 29 pp. 59-61.

vb. door de stichters van de huizen of door de levenswijze die ze wensten te volgen. De regulariseringsactiviteit van de *ordo praemonstratensis* bracht dan ook met zich mee dat de abdijen in uiteenlopende omgevingen terecht kwamen.

Twee van de drie norbertijnerabdijen die temidden uitgestrekte woudcomplexen ingeplant werden, waren de geestelijke erfgenamen van kluzenaarsstichtingen. De abdij *Casa Dei* kwam op de plaats waar zich een viertal jaar eerder, ca. 1125, *frater* Wido, een Engelse of Armoricaans priester gevestigd had. Geregeld trad Wido echter uit zijn isolement om in de omgeving rond te trekken en te prediken. Zo had hij al vrij snel een groepje volgelingen rond zich geschaard die overgingen tot het oprichten van enkele *casulae* en van een houten *oratoriolum*⁴⁷. Te *Sanctus Judocus in nemore* leefde een groepje kluzenaars rondom een bidplaats toegewijd aan Sint-Judocus. Het is deze gemeenschap die Milo, de latere bisschop van Terwaan, vervoegt⁴⁸.

De reguliere gemeenschappen die aan de norbertijnerabdijen voorafgingen waren op uiteenlopende plaatsen ingeplant. De gemeenschap van *fratres* die voorafging aan de norbertijnerabdij van Zalegem, te Petegem of te Zalegem zelf gelegen, bevond zich op het platteland terwijl de gemeenschap van reguliere kanunniken te Veurne dan weer in het centrum van de stad haar thuis gevonden had. Wat de oorsprong van deze laatste instelling betreft tast men in het duister. Ze wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 1119/1120⁴⁹. Er bestaat grote onduidelijkheid over de rol die het seculiere Sint-Walburgakapittel en bisschop Jan van Waasten zouden hebben gespeeld bij de creatie van deze reguliere gemeenschap. Latere bronnen duiden steeds zonder aarzelen Jan van Waasten aan als de geestelijke vader alhoewel een dergelijke activiteit nergens ter sprake komt in meer contemporaine bronnen, zoals de *Vita Johannis episcopi Teruanensis* van Walter van Terwaan en de *Gesta abbatum S. Bertini* door abt Simon⁵⁰.

De precieze aard van de instelling die de premonstratenzerabdij in het strategisch gelegen Château-Dieu voorafging is moeilijk te achterhalen. In een oorkonde uit 1141 is er sprake van een *abbas Robertus de Castello Dei*⁵¹. Volgens het stichtingscharter van de premonstratenzerabdij uit 1155, was de eens bloeiende instelling nog voor de aanvang van het episcopaat van bisschop Godescalcus (vanaf 1149/1151) in verval geraakt⁵². Het gebruik van de term *abbatia* in de oorkonde uit 1141 kan zowel wijzen

47 *Historia Monasterii Viconiensis*, pp. 295-296. C. Dereine, 'Ermîtes, reclus et recluses dans l'ancien diocèse de Cambrai entre Scarpe et Haine (1075-1125)' *Revue Bénédictine* XCVII (1987) pp. 305-306. R. Aubert, 'Guy de Vicogne, Wido († 1147)' *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* (1988) kol. 1300-1301.

48 De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, pp. 4-5; Petit, 'Milon de Théroouanne', p. 75.

49 F. Vercauteren (ed.), *Actes des comtes de Flandre. 1071-1128 (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van de akten der Belgische vorsten)* (Brussel, 1938) pp. 223-225 nr. 98.

50 Huyghebaert en Aneca, 'Abbaye de Furnes', pp. 593-594.

51 Tock (ed.), *Les Chartes des évêques d'Arras*, nr. 70, p. 85.

52 ... *ecclesiam, ... que a priore sue religionis statu ante nostre promotionis tempora peccatis exigentibus deciderat...*; *ecclesiam Castelli cum omnibus suis appendiciis et cum omnibus, que antiquitus, dum religio in ea vigeret, ad ipsam pertinebant*. Tock (ed.), *Les Chartes des évêques d'Arras*, nr. 113, p. 131. Volgens Delmaire zou de *abbatia* waarover sprake is in 1141 bevolkt geweest zijn door monniken van de Cisterciënzerabdij Ter Duinen. B. Delmaire, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au Moyen Age*

op een benedictijner- of een cisterciënzerabdij als op een gemeenschap van reguliere kanunniken. Verder onderzoek, waarbij zeker aandacht dient besteed te worden aan de contacten die de heren van Mortagne, in wiens heerlijkheid de mysterieuze *abbatia* gelegen was, kan misschien uitsluitsel geven.

Een drietal abdijen verving seculiere kapittels. Te Drongen, nabij Gent, bevond zich sedert de 11de eeuw een seculier kapittel waarvan de oorsprong nogal duister is⁵³. Uit de oorkonde van graaf Diederik op datum van 1138 blijkt dat de kerk *ex consuetudinaria successione predecessorum nostrorum* in grafelijke handen verkeerde en dat de graven de proost aanstelden⁵⁴. De toetreding tot de *ordo praemonstratensis* gebeurde op vraag van Iwein van Aalst, en van de seculiere proost Odgerus. De 'overgangsmodaliteiten' waren vrij soepel: de seculiere kanunniken mochten tot het einde van hun dagen van hun prebenden blijven genieten. De komst van norbertijnen was voor de instelling van Licques reeds de derde fase in haar geschiedenis. Licques was aanvankelijk een seculier kapittel opgericht door de lokale heer, Robertus Barbatus, tussen 1070-1078⁵⁵. Een tijdlang had Robertus er als proost aan het hoofd gestaan van de kleine gemeenschap, enkel bevolkt door zijn drie zonen. Toen het viertal op pelgrimstocht naar het Heilig land wenste te trekken, vertrouwden ze hun collegiale kerk toe aan de reguliere kanunniken van Watten die Licques wellicht als een priorij beschouwden. De toetreding tot de *ordo praemonstratensis* gebeurde met instemming van de kanunniken van Watten⁵⁶. Te Ninove werd het kleine seculiere kapittel (amper drie kanunniken) omgevormd met de hulp van enkele kanunniken uit Park tot een norbertijnerabdij. Volgens de abdijskronieken zou één van de kanunniken de lokale heer hiertoe aangezet hebben. Gerard II van Ninove had eerst gedacht aan de creatie van een vierde prebende om nog beter de kerk, waarin zijn echtgenote begraven was, te kunnen bedienen.

Wat bij een vijftal abdijen opvalt is het gemak waarmee de volledige instelling verplaatst werd. De meest ingrijpende verhuis vond plaats met de abdij van Zalegem die in 1138, amper twee jaar na de stichting, overgebracht werd vanuit het Waasland naar Drongen, nabij Gent. Te Drongen werd de abdij geïnstalleerd op de plaats van een seculier kapittel. De bezittingen te Zalegem werden voortaan afhankelijk van Drongen⁵⁷. De actie houdt ongetwijfeld verband met de figuur van Iwein van Aalst, de stichter van de abdij te Zalegem, op wiens vraag de gemeenschap overgebracht werd. Iwein van Aalst, één van de twaalf *pares* van Vlaanderen, en gehuwd met Lauretta, de dochter van graaf Diederik, behoorde tot de topadel van het graafschap Vlaanderen. Hij was voogd van de Gentse Sint-Pietersabdij, graaf van Aalst, heer van het Waasland en heer van Drongen. Verder onderzoek kan misschien uitwijzen waarom hij de verplaatsing van de norbertijnerabdij van Zalegem naar het centraler gelegen Drongen,

(Arras, 1994) I, p. 205. Persoonlijk menen we dat de schaarse bronnen een dergelijke conclusie niet echt toelaten.

⁵³ Weyns, 'Abbaye de Tronchiennes', p. 542 n. 2.

⁵⁴ De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, nr. 45, pp. 81-82.

⁵⁵ Haigneré, *Les Chartes de l'abbaye de Licques*, pp. XI-XVI; Coolen, 'Le chapitre de Licques', pp. 33-45.

⁵⁶ *.. immo benivolum assensum prebentibus Watinensis ecclesie canonicis...* Lambertus van Ardres, *Historia Comitum Ghisnensium*, p. 581, § 39.

⁵⁷ Cfr. oorkonde van Graaf Diederik uit 1138: De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, nr. 45, pp. 81-82 en van bisschop Simon van Doornik, eveneens uit 1138: De Smet (ed.), *Codex diplomaticus abbatie Ninoviensis*, II, p. 707 (partim).

een plaats die ook onder zijn jurisdictie stond, wenselijk achtte⁵⁸. De abdij van Saint-Josse-au-Bois werd in 1161 of 1163 overgeplaatst naar de grond van Dommartin die in 1153 door Eustache Collet, uit de adellijke familie Beaurain, en zijn moeder Agnes aan de abdij geschonken werd⁵⁹. Beide localiteiten bevinden zich echter in elkaars onmiddellijke nabijheid zodat het dan ook de vraag is waarom deze verhuis doorging. De priorij van Saint-André-au-Bois bevond zich aanvankelijk in het gehucht Aulnoy. Omdat de grond er te moerassig was, werd de instelling in 1156 naar het woud te Grémécourt overgebracht. Het woud, dat op nauwelijks een kilometer afstand van Aulnoy gelegen is, was twee jaar eerder aan de abdij van Saint-Josse geschonken⁶⁰. Eenmaal Saint-André-au-Bois zich op haar nieuwe site bevond, zou ze het statuut van abdij verkregen hebben. Kleinere verhuizen grepen plaats binnen Ninove met de Sint-Cornelius- en Cyprianusabdij⁶¹ en te Veurne, toen de Sint-Niklaasabdij *propter tumultuosas populi inquietudines* haar ligging nabij de burcht en de markt inruilde voor een rustiger omgeving vlak buiten de stadsomwalling⁶².

3.4. De identiteit van de initiatiefnemers

Eén figuur domineert zonder enige twijfel de vestiging van een aantal norbertijnerabdiën in ons onderzoeksgebied, nl. bisschop Milo I van Terwaan. We ontmoeten hem voor het eerst te Saint-Josse-au-Bois waar hij het groepje kluizenaars omvormde tot een gemeenschap van reguliere kanunniken. In een oorkonde van Rainaldus II, aartsbisschop van Reims, uit 1125 wordt Milo aangeduid als *Sancti Judoci de Nemore praepositus*⁶³. In deze functie was Milo wellicht verantwoordelijk voor de stichting van een drietal priorijen: te Saint-Firmin-en-vallée nabij Amiens (1124), te Sélincourt (1127, 1130) en te Saint-André-au-Bois (1130). Tal van aspecten blijven echter, bij gebrek aan bronnen of aan grondig bronnenonderzoek, in het duister gehuld. De oudere historiografische werken, waarop de meeste publicaties gebaseerd zijn, zoals ondermeer de *Gallia Christiana* en de *Sacri Ordinis Praemonstratensis Annales* verstrekken al te vaak tegenstrijdige informatie. Zo heerst er onduidelijkheid over het tijdstip waarop te Saint-Josse-au-Bois een reguliere instelling ontstond (1120, 1122, 1123⁶⁴) en over het moment waarop Saint-Josse en de afhankelijke priorijen toetraden tot de *ordo praemonstratensis*: gebeurde dit reeds voor Milo's verkiezing (na 27 januari 1130) en wijding (15 februari 1131) tot bisschop van Terwaan of pas erna? Milo is eveneens verantwoordelijk voor de oprichting van de abdij van Sint-Augustinus nabij zijn bisschopsstad Terwaan (de oprichtingsdatum blijft onzeker) en de omvorming van het kapittel van Licques tot een norbertijnerabdij in 1132. Welke rol Milo speelde in de Sint-Niklaasabdij van Veurne is moeilijker te achterhalen. Bleef zijn activiteit beperkt tot het materieel begunstigen van de Veurnse instelling of moeten we in de toetreding van Sint-Niklaas tot de *ordo praemonstratensis* de hand van de bisschop van Terwaan zien? In 1138 zien we Milo de oorkonde van graaf Diederik

58 cfr. E. Warlop, *The Flemish nobility before 1300* (Gent, 1975) I, pp. 80-84 en 224-228; II nr. I/16; D. Van de Perre, 'De abdiën van Ninove en Jette (Dielegem) en hun geschil over de kerk en het kapittel van Liedekerke (1092-1180)' *Analecta Praemonstratensia* LXXI (1995) pp. 287-288; Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', pp. 500-501.

59 De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, pp. 10-14.

60 De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, pp. 104-105.

61 Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', p. 503.

62 Huyghebaert en Aneca, 'Abbaye de Furnes', p. 594.

63 De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, p. 277.

64 1120: Petit, 'Milon de Théroouanne', p. 76; 1122 of 1123: Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, II, p. 548, Ardura, *Abbayes, prieurés*, p. 221.

van de Elzas ondertekenen die de verplaatsing van de norbertijnerabdij van Zalegem naar de collegiale kerk van Drongen regelt⁶⁵.

Niet zelden zijn het de stichters van de oorspronkelijke instellingen of leden uit hun familie die zelf het initiatief nemen tot de toetreding tot de *ordo praemonstratensis*.

Wido, de priester die zich teruggetrokken had in het woud van Vicoigne, neemt, nadat een poging tot affiliatie bij Arrouaise mislukt was, zelf contact op met Walter, abt van Sint-Martinus van Laon. Op het moment dat Robertus van Atrecht in 1129 de prille gemeenschap toevertrouwt aan de hoede van Sint-Martinus van Laon, zien we hem handelen op uitdrukkelijke vraag van *frater* Wido⁶⁶. Wat in dit geval opvallend is, is het feit dat Wido, na de installatie van de norbertijnen, zijn zwerversbestaan terug opneemt en in de omgeving van Metz een kloostertje (*aediculum*) opricht. Eenmaal de abt aangesteld is, trekt hij opnieuw op pad, deze keer op bedevaart naar Jeruzalem. Hierna keert hij terug naar Vicogne, van waaruit hij blijkbaar werkt aan de oprichting van een *hospitium* te Anzin nabij Valenciennes. Wanneer dit project echter mislukt, vertrekt hij richting Bourgondië maar overlijdt onderweg⁶⁷.

Iwein van Aalst, de schoonzoon van de Vlaamse graaf Diederik van de Elzas, wordt in de grafelijke oorkonde van 1136 voor de gemeenschap te Zalegem *eiusdem loci fundatoris* genoemd⁶⁸. De affiliatie bij Sint-Martinus van Laon moet dus ongetwijfeld met zijn instemming gebeurd zijn. Wanneer de abdij twee jaar later verplaatst wordt naar Drongen, vindt dit op zijn uitdrukkelijke vraag plaats.

Gerard II, de heer van Ninove die wellicht via zijn echtgenote, Gisela van Petegem, verwant was met Iwein⁶⁹, besloot het seculiere kapittel dat zijn vader opgericht had om te vormen tot een premonstratenzerabdij⁷⁰.

65 De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, nr 45, pp. 80-81. Tussen de ondertekenaars vindt men niet enkel Milo terug maar ook Hendrik, abt van Licques en uiteraard, de initiatiefnemer tot de verhuis, Iwein van Aalst.

66 *Notum igitur esse uolumus... qualiter frater Wido, annuente comite Balduino et omnibus illis ad quos beneficium illud pertinebat locum illum in Uiconia qui Casa Dei nuncupatur, in manu nostra reddidit, postulans ut cure et dispositioni fratris Walteri abbatis sancti Martini Laudunensis cenobii eundem locum committeremus.* Tock, 'Chartes de fondation', p. 172.

67 Aubert, 'Guy de Vicogne', kol. 1300-1301.

68 De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden der graven van Vlaanderen*, nr. 29 p. 60. *Strictu sensu* is het op basis van de inhoud van deze oorkonde niet duidelijk van welke instelling Iwein precies aan de basis ligt. De graaf heeft *locum quendam sacre religioni congruum in fundo Wasie situm... nunc Salenchem vulgo nominatim, sancte Trinitati ac perpetue Virgini Dei Genetrici Marie necnon sancto Johanni Evangeliste et omnibus sanctis omnimodis bevrijd in usus fratrum regularium secundum regulam beati Augustini ibidem Deo servientium*. Er is dus niet expliciet sprake van een toetreding tot de *ordo praemonstratensia*, maar enkel van een gemeenschap die de regel van Sint-Augustinus volgt. Aangezien de oorkonde van bisschop Simon, die eveneens uit 1136 dateert, wel expliciet naar een levenswijze *ad tenorem Laudunensis monasterii* verwijst, mogen we veronderstellen dat de gemeenschap uit de grafelijke oorkonde toch leeft volgens de premonstratenzergebruiken ook al staat het niet alsdusdanig uitgedrukt. De oorkonden lijken trouwens complementair te zijn. Cfr. n. 34. Maar wat bedoelt men dan als Iwein enkele regels verder aangeduid wordt als *eiusdem loci fundatoris*: is hij enkel de stichter van de norbertijnerabdij te Zalegem, of heeft hij ook het ontstaan van een voorafgaandelijke gemeenschap *fratres* (die er blijkens de oorkonde van bisschop Simon duidelijk moet geweest zijn) op zijn rekening staan?

69 Cfr. Warlop, *The Flemish nobility*, II nr. I/13 en 14 : volgens de kroniek van Lambertus van Ardres zou Boudewijn II van Aalst, de vader van Iwein van Aalst, een *frater* hebben gehad die Ingelbertus van Petegem genoemd werd. Warlop behoudt enige reserve en duidt Ingelbertus IV van

De initiatiefnemer tot de affiliatie van Château-Dieu bij de *ordo praemonstratensis* laat zich moeilijker kennen. Traditioneel wordt de eer toegeschreven aan Everard II Radulf, heer van Mortagne ofschoon hij in oorkonden nooit als dusdanig aangeduid wordt⁷¹. Niettemin is het niet ondenkbaar dat de heren van Mortagne, die tot de *pares* van de Vlaamse graaf gerekend werden, verantwoordelijk zijn voor de affiliatie. De abdij lag niet enkel in hun heerlijkheid, dichtbij hun burcht te Mortagne, in de decennia na de toetreding tot de *ordo praemonstratensis* treden de heren regelmatig op als begunstigers van de instelling. Het is echter ook mogelijk dat bisschop Godescalc van Atrecht, die in 1155 de kerk van Château-Dieu aan Vicoigne overdraagt, een stimulerende rol gespeeld heeft. Als norbertijn en voormalig abt van de abdij van Mont-Saint-Martin was hij naar alle waarschijnlijkheid de installatie van een nieuwe premonstratenzerabdij binnen zijn diocees gunstig genegen⁷².

De graven van Vlaanderen, hebben, in tegenstelling tot hun *pares* en tot bijvoorbeeld de hertogen van Brabant⁷³, zelf geen actieve rol gespeeld bij de inplanting van de premonstratenzers binnen hun rijksgrenzen. Wel nemen de graven de abdijen onder hun bescherming, confirmeren ze hun goederen en schenken ze hen geregeld nieuwe bezittingen.

4. De aantrekkingskracht van de *ordo praemonstratensis*. Enkele hypothesen

Waarom verkoos een bepaalde gemeenschap om uitgerekend toe te treden tot de *ordo praemonstratensis*? Het bronnenmateriaal (diplomatische bronnen en in het beste geval een *historia foundationis*) laat eigenlijk amper toe om op deze vraag een antwoord te geven vandaar dat we genoodzaakt zijn om het domein van de hypothese te betreden. Zoals reeds eerder aangestipt neemt de vestiging van norbertijnerabdijen in ons onderzoeksgebied in acht van de negen gevallen de vorm aan van een regularisering van een reeds bestaande instelling.

Petegem aan als de schoonbroer van Boudewijn II van Aalst. De dochter van Ingelbertus IV, Gisela huwde met Gerard II van Ninove cfr. Warlop, *The Flemish Nobility*, II nr. 169/9 en nr. 155/5. Een eventuele verwantschap van Iwein van Aalst met de heren van Petegem zou het verband kunnen verklaren tussen de twee gemeenschappen die in de oorkonde van bisschop Simon van Doornik uit 1136 aan de Sint-Martinusabdij van Laon toevertrouwd worden: Zalegem enerzijds en Petegem anderzijds. De Smet (ed.), *Appendices Chronici Trunciniensis*, I, pp. 704-705. Moeten we Iwein van Aalst en zijn mogelijke familiebanden met de Petegemclan niet zien als de verbinding tussen die twee plaatsen die toch een behoorlijke afstand van elkaar verwijderd liggen?

⁷⁰ Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', pp. 497-498.

⁷¹ Deze interpretatie gaat minstens terug op de *Sacri Ordinis Praemonstratensis Annales* van Ch.-L. Hugo uit 1734-1736, cfr. Tock, 'Chartes de fondation', p. 164. Volgens een akte uit 1189 zou Everard III van Mortagne de abdij aanduiden als *a progenitoribus meis constructa*. D'Herbomez, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, nr. 16. Cfr. J. Gennevoise, 'L'abbaye Saint-Martin-du-Château de l'Ordre des Prémontrés' *Bulletin trimestriel de la Société d'Etudes de la province de Cambrai* XXXVIII (1938-1940) p. 69.

⁷² N. Huyghebaert, 'Godescalc', *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* XXI (1986) kol. 417-419.

⁷³ G. Despy, 'Chapitres réguliers et séculiers en Brabant: les débuts de l'Abbaye de Dielegem à Jette', *Cahiers bruxellois* VIII (1963) pp. 235-263; R. Van Uytven, 'Kloosterstichtingen en stedelijke politiek van Godfried I van Leuven (1095-1139)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* XIII (1959) pp. 177-188.

In een aantal gevallen ging het om vrij recente instellingen -al dan niet met eremitische origines- die onder de leiding van een bezielend figuur (cfr. *frater* Wido te Vicoigne, Milo te Saint-Josse-au-Bois) het ideaal van de *vita apostolica* probeerden te verwezenlijken (o.a. Zalegem, Veurne, Licques). De toetreding tot een *ordo* kon aan deze prille stichtingen de broodnodige structuur en stabiliteit geven. Een affiliatie bij een degelijk uitgebouwde orde verhinderde het verslappen van de gestrengheid, een reëel gevaar voor spontaan gegroeide gemeenschappen op het ogenblik dat de initiële spilfiguur wegviel⁷⁴. Ook *frater* Wido van Vicoigne wenste door toe te treden tot een bestaande *ordo* zijn gemeenschap een *finem optimum*⁷⁵ bezorgen. Misschien is dit ook de reden waarom Milo Saint-Josse-au-Bois en de afhankelijke priorijen liet toetreden tot de *ordo praemonstratensis* toen hij met de bisschoppelijke waardigheid bekleed werd⁷⁶. Bij Château-Dieu diende de moederabdij Vicoigne de in verval verkerende instelling uit het slop te halen. De reden waarom bepaalde seculiere kapittels, die meestal stevig verankerd waren in de lekenwereld, geregulariseerd werden is moeilijker te achterhalen. Te Drongen moest het collegiale kapittel dat nauwe banden onderhield met de graven van Vlaanderen plaats ruimen voor de premonstratenzers van Zalegem. De soepelheid van deze toch wat ongewone situatie -grafelijke kapittels werden zelden geregulariseerd⁷⁷- is misschien toe te schrijven aan de rol die Iwein van Aalst, de schoonzoon van graaf Diederik, hierin gespeeld heeft. Indien we de abdijkronieken van Ninove mogen geloven was het overlijden en de bijzetting van de echtgenote van Gerard II van Ninove in de collegiale kerk de reden waarom hij besloot over te gaan tot een regularisering⁷⁸. Volgens een notitie in het *obituarium* van de abdij zou Gerard uiteindelijk zelf als lekenbroeder ingetreden zijn⁷⁹.

Niettemin blijft het nog de steeds de vraag waarom bestaande instellingen precies voor de *ordo praemonstratensis* opteerden. Een tweetal instellingen hadden reeds eerder beroep gedaan op bepaalde reguliere gemeenschappen. Zo had Vicoigne de abt van Arrouaise gecontacteerd om een affiliatie aan te vragen. De kanunniken die ter prospectie waren uitgezonden, waren echter teruggedeeind voor de ruwheid van het terrein⁸⁰. Het seculier kapittel van Licques was vermoedelijk een tijdlang een priorij van Watten⁸¹. Wellicht speelden tal van factoren een rol in de uiteindelijke besluitvorming. Het prestige van Sint-Norbertus, de snelle expansie, de uniforme en strenge levenswijze, deze elementen en andere hebben naar alle waarschijnlijkheid een

74 L. Milis, 'Ermites et chanoines réguliers au XIIe siècle', *Cahiers de Civilisation médiévale* XXII (1979) pp. 39-80 en 'L'évolution de l'érmitisme au canonieat régulier', in: *Instituzioni monastiche e istituzioni canonicali in Occidente. Atti della Settimana internazionale di studio. Mendola, 28 agosto - 3 settembre 1977 (Miscellanea del Centro di Studi Medioevali, IX)* (Milaan, 1979) pp. 223-238.

75 *Historia Monasterii Viconiensis*, p. 297, § 7.

76 Petit, 'Milon de Théroouanne', p. 77.

77 Declercq, 'Seculiere kapittels', p. 240.

78 Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', pp. 497-498.

79 E. Soens, 'Het domein der premonstratenzerabdij van Ninove', *Analecta Praemonstratensia* V (1928) p. 276 vond volgende notitie in het 2de *Obituarium ad XII kal. febr.*: *Commemoratio illustr. domini Gerardi, comitis stabuli Theodorici principis Flandrie, fundatoris nostri, qui nobis contulit multa bona immobilia atque deposita coma, apud nos fratrum conversorum statum humillime professus, consumptus in brevi explevit tempora multa. Obiit 1144.*

80 *Historia Monasterii Viconiensis*, p. 297, § 7. cfr. Milis, *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise*, p. 158.

81 Haigneré (ed.), *Les Chartes de l'abbaye de Licques*, pp. XI-XIV; Coolen, 'Chapitre de Licques', pp. 44-45.

onmiskbare aantrekkingskracht uitgeoefend op tal van instellingen die poogden een ware *vita apostolica* te realiseren. De *ordo praemonstratensis* kon aan deze reguliere gemeenschappen de garantie van duurzaamheid en continuïteit bieden. De persoonlijke contacten die de betrokkenen, of ze nu tot de *clerus* of tot de lekenstand hoorden, onderhielden speelden ongetwijfeld ook een rol maar zijn niet altijd gemakkelijk op te sporen. In enkele gevallen wordt expliciet de link gelegd tussen de initiatiefnemers en Sint-Norbertus zelf. Zo zou Wido een tijdlang te Premontre verbleven zijn alvorens zich te Vicoigne terug te trekken⁸² en Milo zou één van de gezellen van Norbertus geweest zijn⁸³. Alvorens aan dergelijke beweringen geloof te hechten is het noodzakelijk om hun herkomst te achterhalen. Niet zelden zijn het laatijdige bronnen of werken die ermee voor de dag komen zodat men zich moet afvragen of dit geen hardnekkige pogingen zijn om de oorsprong van de eigen instelling op de één of andere manier met Sint-Norbertus te verbinden. Het mooiste bewijs voor het belang van het persoonlijke element bij de vestiging van norbertijnerabdijen is wel bisschop Milo I van Terwaan die we ontmoeten bij maar liefst zes van de negen instellingen binnen ons onderzoeksgebied. Ook Iwein van Aalst, de stichter van de gemeenschap te Zalegem/Drongen en de begunstiger van de abdijen van Ninove⁸⁴ en Veurne⁸⁵, kan misschien een gelijkaardige rol gespeeld hebben. Maar de voorliefde die Ywein zeker moet gekoesterd hebben voor de premonstratenzers is, in tegenstelling tot Milo die zelf een norbertijn was, op basis van de beperkte bronnen niet direct te verklaren⁸⁶.

Brigitte Meijns

82 *Illo namque in tempore quo venerandus pater Norbertus Premonstratum venit habitaturus, sacrarumque institutionem, quibus iam totum ferme per orbem catholica decoratur ecclesia, rudimenta daturus, prefatus Wido paucis diebus illic demoratus, sicut audivimus, secessit loco maiori cedens. Historia Monasterii Viconiensis*, p. 295, § 2.

83 Dit verhaal duikt op in de bronnen omtrent de abdij van Saint-Josse-au-Bois. Sint-Norbertus zou Milo naar de gemeenschap van kluizenaars te Saint-Josse gestuurd hebben. Cfr. De Calonne, *Histoire des abbayes de Dommartin et de Saint-André-au-Bois*, p. 4 n. 2.

84 We vinden Iwein van Aalst ondermeer terug als ondertekenaar van twee oorkonden van graaf Diederik voor de abdij te Ninove in 1142: De Hemptinne en Verhulst (eds.), *Oorkonden van de graven van Vlaanderen*, nr. 66, p. 113 en nr 67, p. 114. Voor de rol die Iwein mogelijk gespeeld heeft bij de schenking van het kapittel te Liedekerke aan de abdij te Ninove cfr. Van de Perre, 'De abdijen van Ninove en Jette', pp. 285-289.

85 In 1139 en 1142 schenkt Iwein van Gent tienden en grond te Houtem aan de Sint-Niklaasabdij. Van de Putte en Carton (eds.), *Chronicon et cartularium abbatiae Sancti Nicolai Furnensis*, pp. 211 en 212.

86 Volgens de 17de-eeuwse abdijskronieken zou de eerste abt van Zalegem/Drongen Gosuinus, een kanunnik uit Sint-Martinus te Laon, een verwante (eventueel een oom langs vaderszijde) geweest zijn van Iwein van Gent. Weyns, 'Abbaye de Tronchiennes', p. 542 n. 9. en *Gosuinum, qui et Salegemiensis dici coepit abbas, sanguinis necessitudine Ywano conjunctus. Descriptio de origine conventus postea abbatiae Trunchiniensis*. J.J. De Smet (ed.), *Corpus Chronicorum Flandriae I* (Brussel, s.d.) p. 603.

Lijst van de bestudeerde norbertijnerabdijen

<u>Localisering instelling</u>	<u>Stichtingsdatum*</u>	<u>Moederabdij</u>
VICOIGNE <i>(Casa Dei)</i> O.L.V., Sint-Blasius en Sint-Sebastianus Bisdom Atrecht, graafschap Henegouwen (dichtbij grens Vlaanderen) Fr., dep. Nord, arr. Valenciennes, kant. Saint-Amand-les-Eaux, comm. Raismes	1129	Sint-Martinus Laon
SAINT-JOSSE-AU-BOIS <i>(Sanctus Judocus in Nemore)</i> vanaf 1161/3 ook <i>Dommartin</i> genaamd O.L.V. en Sint-Judocus Bisdom Amiens, graafschap Hesdin Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Montreuil, kant. Hesdin, commune Tortefontaine	1131	Prémontré
SINT-AUGUSTINUS bij Terwaan <i>(Sanctus Augustinus)</i> Sint-Augustinus Bisdom Terwaan, graafschap Vlaanderen (kroon) Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Saint-Omer, kant. Aire-sur-la-Lys, comm. Clarques	1131	Sélincourt
LICQUES O.L.V. Bisdom Terwaan, graafschap Guînes Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Boulogne, kant. Guînes	1132	Sint-Martinus Laon
VEURNE Sint-Niklaas Bisdom Terwaan, graafschap Vlaanderen B., prov. West-Vl, hoofdplaats kanton	1135?	Licques ?

* Indien het precieze ogenblik van de toetreding tot de *ordo praemonstratentia* via een 'stichtingscharter' gekend is, wordt de datum vetjes aangeduid.

<u>Localisering instelling</u>	<u>Stichtingsdatum</u>	<u>Moederabdij</u>
ZALEGEM/DRONGEN O.L.V. Bisdom Doornik, graafschap Vlaanderen (Land van Waas) Zalegem: B., prov. Oost-Vl, kant. Sint-Gillis-Waas, gehucht van Vrasene Drongen: B., prov. Oost-Vl, kant. Gent	1136	Sint-Martinus Laon
NINOVE O.L.V., Sint-Cornelius en Cyprianus Bisdom Kamerijk, graafschap Vlaanderen (Land van Aalst) B., prov. Oost-Vl., gelijknamig kanton	1138	Park
CHÂTEAU-DIEU <i>(Castellum Dei)</i> Sint-Martinus Bisdom Atrecht, graafschap Vlaanderen (heerlijkheid Mortagne) Fr., dep. Nord, arr. Valenciennes, kant. Saint-Amand-les-Eaux, comm. Château-l'Abbaye	1155	Vicoigne
SAINT-ANDRE-AU-BOIS <i>(Sanctus Andreas in Nemore)</i> O.L.V. en Sint-Andreas Bisdom Amiens, graafschap Hesdin Fr., dep. Pas-de-Calais, arr. Montreuil, kant. Campagne-les-Hesdin, comm. Maresquel (te Aulnoy, daarna te Grémécourt)	1156	Saint-Josse-au-Bois

Selectieve bibliografie per bestudeerde instelling

We verwijzen in eerste instantie naar de gangbare repertoria waar gedetailleerde verwijzingen naar bronnen en literatuur kunnen worden gevonden. Publicaties die recenter zijn dan de vermelde repertoria en die enig licht werpen op de ontstaansgeschiedenis van de respectieve abdijen worden eveneens opgenomen.

Château-Dieu

ARDURA, B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique* (Nancy, 1993) pp. 179-183.

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 405-407.

BECQUET, J., *Abbayes et Prieurés de l'ancienne France. Recueil historique des archévêchés, évêchés, abbayes et prieurés de France. XV. Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèses actuels de Cambrai et de Lille* (Parijs-Turnhout, 1994) p. 23.

DELMAIRE, B., *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au Moyen âge (Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais, XXXI)* (Arras, 1994) I, p. 205.

TOCK, B.-M., 'Les chartes de fondation des abbayes de Vicoigne (1129) et de Château-Dieu (1155), dans le diocèse d'Arras', *Analecta Praemonstratensia* LXIII (1987) pp. 155-170.

Drongen (Zalegem)

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 409-412.

HUYGHEBAERT, N., 'Un texte prémontré méconnu, l'Adventus (*secundus*) S.Gerulphi in Trunchinium', *Analecta Praemonstratensia* LVI (1980) pp. 5-20.

WEYNS, N.J., 'Abbaye de Tronchiennes', *Monasticon Belge. Province de Flandre orientale* III (Luik, 1980) pp. 537-568 (cfr. recensie door J. Buntinx in *Belgisch Tijdschrift voor Filosofie en Geschiedenis* LXII (1984) pp. 388-390).

Licques

Ofschoon een deel van de oorkonden reeds in de 19e eeuw werd uitgegeven, beschikt deze abdij nog steeds niet over een moderne monografie.

ARDURA, B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique* (Nancy, 1993) pp. 342-347.

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 413-417.

BECQUET, J., *Abbayes et prieurés de l'ancienne France. Recueil historique des Archévêchés, Evêchés, Abbayes et Prieurés de France. XIV. Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèse actuel d'Arras* (Ligugé, 1975) (= *Revue Mabillon* 241 (1970) 3 - 259 (1975) 1/1) pp. 186-190.

Ninove

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 314-317.
De abdij van Sint-Cornelius en Sint-Cyprianus: 700 jaar premonstratenzerleven te Ninove. Catalogus van de tentoonstelling. Ninove 1-23 april 1989 (Ninove, 1989).
De premonstratenzerabdij van Ninove (1137-1786). Tentoonstellingscatalogus (Ninove, 1985).

MERSCH, G. en WAUTHOZ-GLADE, J., 'Abbaye de Ninove', *Monasticon Belge. Province de Flandre orientale III* (Luik, 1980) pp. 485-536 (cfr. recensie door J. Buntinx in *Belgisch Tijdschrift voor Filosofie en Geschiedenis* LXII (1984) pp. 388-390.)

VAN DEN NOORTGATE, M., *Diplomatisch-paleografisch onderzoek van de oudste oorkonden van de Sint-Cornelius- en Cyprianusabdij van Ninove (1137-1300)* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent (1990).

VAN DE PERRE, D., 'Het altaar van Huizingen en de abdijen van Vermand, Terkameren, Ninove en Vicoigne' *Analecta Praemonstratensia* LXVIII (1992) pp. 247-250.

VAN DE PERRE, D., 'De abdijen van Ninove en Jette (Dielegem) en hun geschil over de kerk en het kapittel van Liedekerke (1092-1180)' *Analecta Praemonstratensia* LXXI (1995) pp. 264-299.

Saint-André-au-Bois

Een groot deel van de archieven werden vernield tijdens de bombardementen van de *Archives départementales* te Arras, maar niettemin beschikt men nog steeds over het *cartularium*. Desondanks is er nog steeds geen moderne monografie gewijd aan deze abdij.

ARDURA, B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique* (Nancy, 1993) pp. 466-470.

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 562-566.

BECQUET, J., *Abbayes et prieurés de l'ancienne France. Recueil historique des Archévêchés, Evêchés, Abbayes et Prieurés de France. XIV. Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèse actuel d'Arras* (Ligugé, 1975) (= *Revue Mabillon* 241 (1970) 3 - 259 (1975) 1/1) pp. 227-232.

Saint-Josse-au-Bois

Zelfde opmerking als bij Saint-André-au-Bois.

ARDURA, B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique* (Nancy, 1993) pp. 220-226.

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 548-551.

BECQUET, J., *Abbayes et prieurés de l'ancienne France. Recueil historique des Archévêchés, Evêchés, Abbayes et Prieurés de France. XIV. Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèse actuel d'Arras* (Ligugé, 1975) (= *Revue Mabillon* 241 (1970) 3 - 259 (1975) 1/1) pp. 238-244.

Sint-Augustinus bij Terwaan

Zelfde opmerking als bij Saint-André-au-Bois.

ARDURA, B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique* (Nancy, 1993) pp. 529-534.

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 421-423.

BECQUET, J., *Abbayes et prieurés de l'ancienne France. Recueil historique des Archévêchés, Evêchés, Abbayes et Prieurés de France. XIV. Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèse actuel d'Arras* (Ligugé, 1975) (= *Revue Mabillon* 241 (1970) 3 - 259 (1975) 1/1) pp. 233-237.

Veurne

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 433-437.

BECUWE, F., *De Sint-Niklaasabdij van Veurne. Een bouwhistorische en topografische benadering* (Koksijde, 1986).

BECUWE, F., 'Het dubbelklooster Sint-Niklaas te Veurne', *Bachten de Kupe* XXXII (1990) pp. 2-6.

CARNIER, M., 'De kleur van een kleed en tienden: de relatie tussen het Sint-Walburgakapittel en de Sint-Niklaasabdij van Veurne', *Analecta Praemonstratensia* LXXII (1996) 1-2, pp. 109-138.

HUYGHEBAERT, N. en ANECA, H., 'Abbaye de Saint-Nicolas à Furnes', *Monasticon Belge. Province de Flandre occidentale* III (Luik, 1974) pp. 585-630.

Vicoigne

ARDURA, B., *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique* (Nancy, 1993) pp. 570-576.

AUBERT, R., 'Guy de Vicogne, Wido (†1147)', *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* XXII (1988) kol. 1300-1301.

BACKMUND, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing, 1952) II, pp. 433-437.

BECQUET, J., *Abbayes et Prieurés de l'ancienne France. Recueil historique des archévêchés, évêchés, abbayes et prieurés de France. XV. Province ecclésiastique de Cambrai. Diocèses actuels de Cambrai et de Lille* (Parijs-Turnhout, 1994) pp. 36-37.

DELMAIRE, B., *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au Moyen âge (Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais, XXXI.)* (Arras, 1994) I, p. 205.

DEREINE, C., 'Ermites, reclus et recluses dans l'ancien diocèse de Cambrai entre Scarpe et Haine (1075-1125)', *Revue Bénédictine* XCVII (1987) pp. 305-306.

DEREINE, C., 'Emissa de Valenciennes dite 'la comtesse' (1080-1145) (Contribution à l'étude des Ribemont-Bouchain)', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* CLXVII (1981) pp. 233-236.

TOCK, B.-M., 'Les chartes de fondation des abbayes de Vicoigne (1129) et de Château-Dieu (1155), dans le diocèse d'Arras', *Analecta Praemonstratensia* LXIII (1987) pp. 155-170.

VAN DE PERRE, D., 'Het altaar van Huizingen en de abdij van Vermand, Terkameren, Ninove en Vicoigne', *Analecta Praemonstratensia* LXVIII (1992) pp. 247-250.

**De stichting van de Norbertijner
Onze-Lieve-Vrouwe-abdij te
Middelburg en het patronaatsrecht
van de abdij in een groot aantal
parochiekerken in Zeeland**

P.A. Henderikx

Een uitgebreide en gedocumenteerde versie van deze bijdrage zal in 1997 verschijnen in *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*. Onderstaande publicatie bevat louter de tekst van de op 27 april 1996 te Middelburg gehouden lezing.

Dames en heren,

Het is mijn bedoeling u iets te vertellen over de Norbertijner Onze-Lieve-Vrouwe-abdij in Middelburg en wel over twee zaken: ten eerste over de stichting van de abdij in de jaren twintig van de 12e eeuw, en ten tweede over het patronaatsrecht dat de abdij in een groot aantal parochies in Zeeland heeft bezeten. Met dat laatste thema grijp ik terug op mijn doctoraalscriptie uit 1966.

In de 12e eeuw vindt men op de Zeeuwse eilanden een landschap van kreekruggen en poelgebieden, waarbij de bewoning, die vanaf de 10e eeuw sterk is toegenomen, op de kreekruggen is geconcentreerd. Vanaf 1012 maakt Zeeland Bewestenschede, dat is het gebied tussen de Ooster- en Westerschelde, deel uit van het graafschap Vlaanderen, met als grafelijk bestuurscentrum de laat-9de-eeuwse ringwalburg, de 'middelburg', waarbij in de 11e en 12e eeuw de haven- en handelsnederzetting Middelburg tot ontwikkeling komt. In Vlaanderen behoort Zeeland Bewestenschede en de Vier Ambachten kerkelijk tot het bidsom Utrecht. Het aantal parochiekerken in Bewestenschede is rond 1100 nog gering. Het zijn de Westmonsterkerk te Middelburg, direct buiten de burg op de markt, de Noordmonsterkerk, ook in Middelburg, en verder op Walcheren de kerken van Oostkapelle, Westkapelle en Souburg. Van de Westmonster en de Noordmonster strekken de parochies zich ook over delen van de Bevelanden uit. Daarnaast zijn er enkele kerken op Noord-Beveland, op het eiland Borsele en in het oosten van Zuid-beveland. Deze kerken zijn rond 1100 eigenkerken van de bisschop van Utrecht, de seculiere kapittels van Sint-Pieter en Oudmunster te Utrecht en de Benedictijner Sint-Paulusabdij aldaar.

In Vlaanderen wordt in het kerkelijk leven vanaf de 11e eeuw de invloed merkbaar van de Gregoriaanse hervormingsbeweging. Deze beweging, genoemd naar paus Gregorius VII, vormt een belangrijke factor in het conflict tussen keizer en paus, de zogeheten Investituurstrijd. De graven van Vlaanderen steunen de Gregoriaanse ideeën, waarvan in Vlaanderen vooral Jan van Waasten, bisschop van Terwaan (1099-1130), een groot voorvechter is. De samenwerking tussen de graven en deze bisschop leidt onder andere tot de omvorming van diverse seculiere kapittels tot kapittels van reguliere kanunniken. In Zeeland Bewestenschede zal er rond 1100 van een dergelijke hartelijke samenwerking tussen de Vlaamse graaf en de keizersgezinde bisschoppen van Utrecht geen sprake zijn geweest. En dit, terwijl juist deze bisschoppen en de Utrechtse kapittels in Zeeland het overgrote deel van de kerken, met de daarmee verbonden tiendrechten in handen hebben.

Het komt dan ook tot een botsing, wanneer de Gregoriaans gezinde prediker Tanchelm zijn ideeën in Zeeland komt verkondigen. Volgens de beroemde Tanchelm-brief van de Utrechtse geestelijkheid aan de aartsbisschop van Keulen wekt Tanchelm de bevolking op geen tienden meer aan de Utrechtse kapittels te betalen; zijn volgelingen vallen zelfs de tiendschuren van het kapittel van Sint-Pieter aan en verjagen de dienstdoende priester uit een eigenkerk van dat kapittel, vermoedelijk de Noordmonsterkerk te

Middelburg. Waarschijnlijk krijgt de prediking van Tanchelm nadien steeds meer ketterse trekken, zodat zijn beweging, wanneer die na zijn dood in 1115 blijft voortleven, de steun van de Gregoriaans gezinde graven van Vlaanderen verliest.

Anderzijds verbetert de verhouding tussen de graaf van Vlaanderen en de bisschop van Utrecht tijdens het bewind van bisschop Godebold (1114-1127). Deze bisschop toont zich steeds meer Gregoriaans gezind, en ook van de Utrechtse kapittels, met wie hij overigens niet altijd op goede voet verkeert, kan men zich voorstellen dat zij tegen de achtergrond van de problemen met het Tanchelmisme in Zeeland niet langer afkerig zijn van goede contacten met gematigde Gregorianen in Vlaanderen.

De verbeterde verhouding tussen Utrecht en Vlaanderen blijkt in de jaren rond 1120, wanneer lang slepende geschillen worden bijgelegd tussen het Utrechtse Domkapittel en het O.-L.-V.-kapittel te Brugge, alsook in 1122, wanneer bisschop Godebold, op voorspraak van graaf Karel de Goede van Vlaanderen, aan de abt van Eename toestemming geeft om een kapel te bouwen op door de graaf geschonken grond te Cluysen in het zuiden van de Vier Ambachten; de bisschop schenkt daarbij aan de abdij het patronaatsrecht alsmede de tienden in de omgeving van de kapel. Het herstelde contact tussen Utrecht en Vlaanderen wordt ook weerspiegeld door het ingrijpen van Godebold ten gunste van de Gentse Sint-Baafsabdij in een geschil tussen deze abdij en de Sint-Paulusabdij te Utrecht over grondbezit in Driel (Bommelerwaard). In diezelfde tijd geeft bisschop Godebold aan de Sint-Baafsabdij ook toestemming een kerk te bouwen in Pendrecht in het zuiden van het graafschap Holland. Tekenend lijkt verder dat van de in het begin van de jaren twintig gestichte Sint-Laurensabdij te Oostbroek bij Utrecht de eerste abt, Ludolf van Affligem, een Vlaming is.

En juist in deze periode van verbeterde verhouding tussen Utrecht en Vlaanderen sticht in 1123 Albald, tot dan toe proost van het reguliere kapittel van Voormezele in Vlaanderen in het bisdom Terwaan, een proosdij van reguliere kanunniken op Walcheren. Albald speelt in Vlaanderen in samenwerking met de graaf en met de bisschop van Terwaan al geruime tijd een rol in de hervormingsbeweging; onder zijn leiding is het kapittel van Voormezele in 1100 omgevormd van een seculier in een regulier kapittel.

Gaat men er vanuit dat de regulierenproosdij op Walcheren al meteen in het grafelijk bestuurscentrum Middelburg is gesticht, en wel binnen de grafelijke burg, dan is het zeker dat graaf Karel de Goede van Vlaanderen bij die stichting een actieve rol heeft gespeeld. Dit past ook in de grafelijke politiek van die tijd; destijds heeft Dhondt er al op gewezen dat de graven van Vlaanderen kapittels stichten in grafelijke bestuurscentra, mede om daar te kunnen beschikken over geschoolde schrijvers. Tussen haakjes: er is wel gedacht dat de abdij aanvankelijk elders op Walcheren of elders in Middelburg heeft gestaan, maar daarvoor is mijn inziens geen reden.

Daarnaast zal ook bisschop Godebold als hoogste kerkelijke gezagsdrager zijn medewerking aan de stichting van de proosdij hebben verleend; een dergelijke medewerking van de bisschop laat zich goed rijmen met de verbeterde verhouding tussen Vlaanderen en Utrecht in die tijd.

Kort daarna, in ieder geval vóór de dood van Godebold in november 1127, gaat de Middelburgse regulierenproosdij over naar de Norbertijner orde, en wel als dochterklooster van de in 1124 gestichte Sint-Michielsabdij in Antwerpen. De 14e-eeuwse kroniekschrijver Johannis de Beke doet het voorkomen alsof dit een echte breuk is geweest, waarbij bisschop Godebold de Vlaamse regulieren wegens hun *inordinatam conversationem* heeft verdreven en de Norbertijnen uit Antwerpen naar Middelburg heeft gehaald. Maar, zo er al sprake zou zijn van verdrijven van de

reguliere kanunniken, dan zijn ze toch niet allemaal vertrokken; uit zowel de kroniek als de annalen van Voormezele blijkt dat tenminste Albald in de abdij is achtergebleven. Hoogstwaarschijnlijk is hij de eerste abt van de abdij geweest; in 1130 is hij er overleden en begraven.

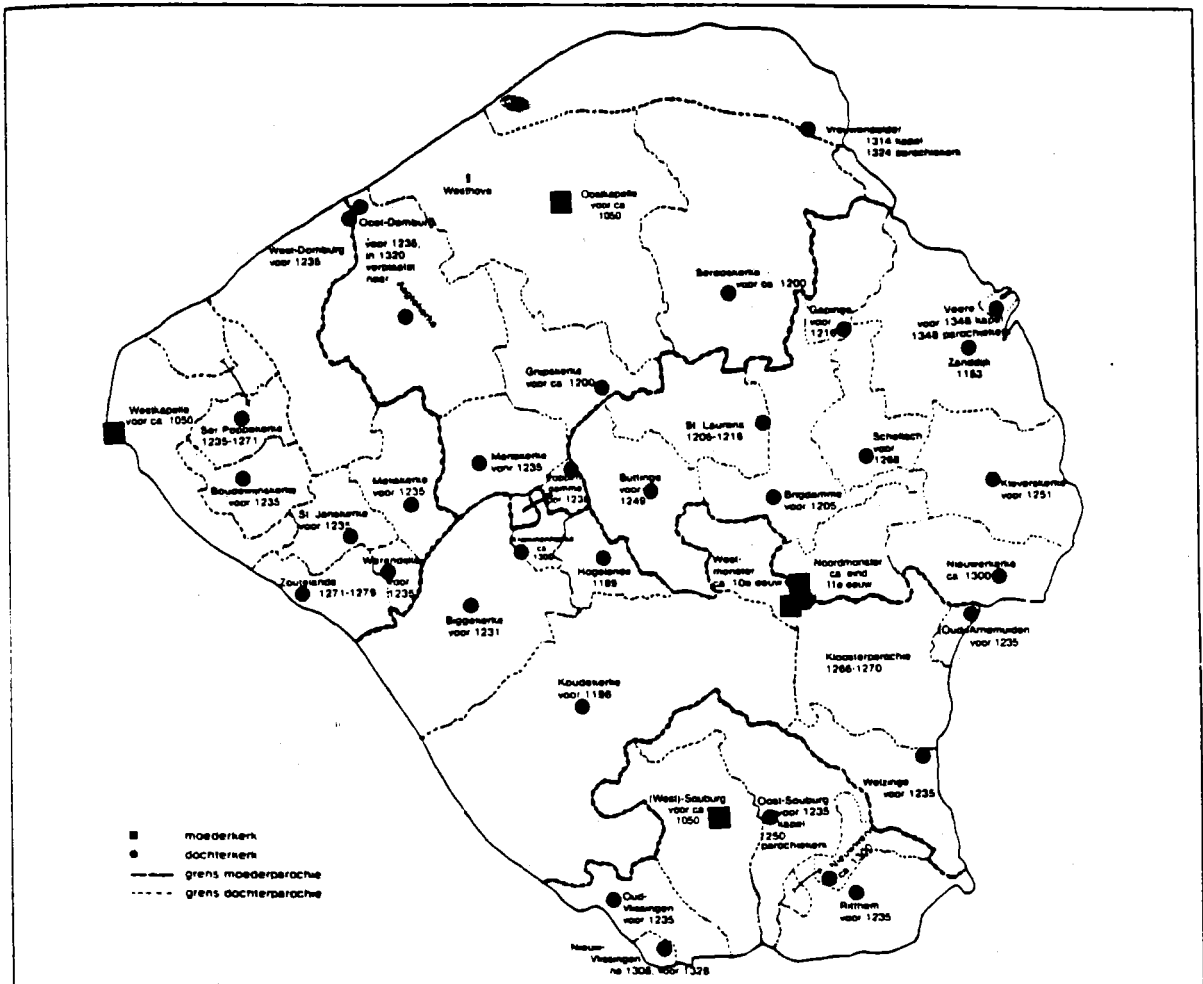
Wij weten dat de Norbertijner abdij in Antwerpen met name is gesticht ter bestrijding van het Tanchelmisme dat in die tijd zowel in Antwerpen als in Zeeland, met name op Walcheren, nog steeds springlevend is. Het is dan goed denkbaar dat, met het oog op de bestrijding van deze ketterij in Zeeland, bisschop Godebold samen met proost Albald al snel contact zoekt met de Antwerpse Norbertijnen. Het is onduidelijk wanneer dit precies gebeurt. Dekker acht het in zijn boek over Zuid-Beveland en zijn artikel over de Norbertijnen zeer onwaarschijnlijk dat graaf Karel de Goede zijn medewerking aan deze overgang zou hebben gegeven. De breuk met Voormezele zou volgens Dekker een verzwakking van de positie van de Vlaams/Terwaanse variant van de hervormingsbeweging in Zeeland Bewestenshelde betekenen. Om die reden acht hij het meest aannemelijk dat de overgang van de proost Middelburg naar de Norbertijner orde heeft plaats gehad tijdens de periode van politieke verwarring in Vlaanderen na de moord op Karel de Goede op 2 maart 1127, dus tussen die datum en de dood van bisschop Godebold op 13 november van dat jaar. Ik betwijfel dat sterk. Wanneer Albald, waarvan duidelijk is dat hij nauwe banden onderhoudt met graaf Karel de Goede en bisschop Jan van Terwaan, de omzetting van zijn proostdij in een Norbertijner abdij heeft geleid, dan is het aannemelijk dat hij ook de graaf daarvoor gewonnen heeft. Ik houd de datering van de overgang dan ook maar op 'ergens in de periode 1124-1127'. Overigens ga ik er met Dekker wel van uit dat Zeeland Bewestenshelde in die tijd nog steeds deel uitmaakt van het graafschap Vlaanderen, en pas rond 1129/1130 door de graaf van Vlaanderen in leen wordt gegeven aan de graaf van Holland.

Dat de overgang naar de Norbertijner orde te maken heeft met de strijd tegen de Tanchelmbeweging is niet uit de lucht gegrepen. Volgens de bisschoppelijke bevestigingsoorkonde uit 1271 heeft de abdij van bisschop Godebold de opdracht gekregen om overal in Zeeland te preken, en wel in verband met de ketterij van Tanchelm en de *duritia gentis*, de hardheid van de Zeeuwse bevolking. de betreffende zinsnede is, gezien de formulering, zeker ontleend aan een veel ouder stuk, men mag aannemen een oorkonde van Godebold.

Wij raken daarmee aan de rol van de abdij in de zielzorg, die dus mede zijn oorsprong heeft in de strijd tegen het Tanchelmisme. Kennelijk is het de bedoeling van bisschop Godebold de ketterij te bestrijden door de Norbertijnen op te dragen daartegen overal in Zeeland te preken. Vermoedelijk met hetzelfde doel schenkt de bisschop hen daarnaast ook -en daarmee kom ik op de patronaatsrechten- een aantal eigenkerken, hetgeen de abdij invloed geeft op de parochiële zielzorg.

Het patronaatsrecht, dat voortkomt uit het eigenkerkenrecht, houdt in dat de bezitter ervan, in dit geval de abdij, het recht heeft een kandidaat voor de post van parochiepriester, voor te dragen bij de bisschop -in het bisdom Utrecht in de praktijk bij de officiaal van de proost-aartsdiaken van het Domkapittel. Bovendien heeft hij het recht hem in het bezit te stellen van de priesterlijke prebende, terwijl de kandidaat in opdracht van de genoemde officiaal bekleed wordt met de zielzorg, de *cura animarum* en de *custodia reliquiarum*.

Verbetering van de zielzorg via het verwerven van het patronaatsrecht in parochiekerken en het bestrijden van het lekenpatronaat past precies binnen de ideeën van de Gregoriaanse hervormingsbeweging, met name die van de Norbertijnen. De abdij Middelburg heeft al heel vroeg een aantal eigenkerken bezeten. Volgens de pauselijke

*Moeder- en dochterkerken op Walcheren.
 Naar: Henderikx, 'Walcheren van de 6e tot de 12e eeuw', p.125. Behalve
 in een groot aantal parochiekerken op Walcheren bezit de abdij van
 Middelburg het patronaatsrecht ook in enkele kerken op Noord-
 Beveland en Zuid-Beveland.*

bevestigingsoorkonde uit 1162 zijn dat de kerken van Souburg, Oostkapelle en Westkapelle op Walcheren en van Welle op Noord-Beveland: waarschijnlijk alle bisschoppelijke eigenkerken, die bisschop Godebold bij de stichting van de abdij heeft geschonken. Daarnaast bezit de abdij volgens de oorkonde van 1162 ook rechten in de Middelburgse Westmonsterkerk, een eigenkerk van de abdij van Sint-Paulus in Utrecht. Binnen de parochie van die kerk staat de abdij zelf, hetgeen de reden kan zijn dat, vermoedelijk door bemiddeling van de bisschop, de abdij in deze kerk een deel van het eigenkerkrecht heeft verworven.

In de uitoefening van het patronaatsrecht door de abdij krijgen wij pas enig inzicht vanaf de 13e eeuw. Intussen hebben zich dan van de vijf genoemde kerken zoveel dochterparochies afgesplitst dat de abdij volgens de bisschoppelijke bevestigingsoorkonden van 1235 en 1247 het patronaatsrecht van niet minder dan 31, en volgens die van 1271 33 kerken op Walcheren en de beide Bevelanden bezit; negen daarvan samen met de Utrechtse Sint-Paulusabdij. Deze laatste worden kort daarna tussen de twee abdijen verdeeld, waarschijnlijk tegelijk met de splitsing in 1273 van de Westmonsterparochie in een Westmonster- en een Kloosterparochie. Ook na 1271 verwerft de abdij het patronaatsrecht van nog enkele nieuw gestichte kerken; anderzijds gaat het recht in enkele gevallen al snel verloren, zodat de abdij per saldo midden 14e eeuw het patronaatsrecht in nominaal 34 Zeeuwse kerken bezit.

De stichting van vele dochterkerken, grotendeels tussen ca. 1150 en ca. 1280, houdt mede verband met de groei van de bevolking, die in de 11e eeuw begint en zich tot ver in de 13e eeuw voortzet. Daarnaast heeft Dekker zeker gelijk wanneer hij stelt dat, behalve met de bevolkingstoename, de vele kerkstichtingen in Zeeland ook samen kunnen hangen met een intensivering van het kerkelijk leven, in het bijzonder een frequenter kerkbezoek, dat door de Middelburgse Norbertijnen krachtig zal zijn gestimuleerd.

Uit de weinige oorkonden die betrekking hebben op de stichting van parochiekerken, blijkt dat de kerkstichting primair een zaak is van de parochianen, met name van de lokale gezagsdragers. De kerk van Hoogelande wordt in 1189 gesticht door de parochianen; de twee patronen van de moederkerk, de Westmonsterkerk, namelijk de abten van Middelburg en de Utrechtse Sint-Paulusabdij, treden in de stichtingsoorkonde alleen op als getuigen. Ook de kerk van Sint-Laurens wordt ca. 1205 als dochter van die van Brigdamme gesticht door parochianen, onder leiding van een zekere Willem. De kerk van Oost-Souburg, dochter van die van West-Souburg, wordt in 1250 gesticht door Pieter Willemszoon van Souburg. Pieter van Souburg is zo goed als zeker ambachtsheer binnen het ambacht Souburg.

Ambachten, dat zijn de lokale bestuurs- en rechtsdistricten, enigszins vergelijkbaar met onze gemeenten, worden in Zeeland vermoedelijk vanaf rond 1150 gevormd; zij worden bestuurd door een schepencollege onder leiding van een of meer erfelijke schouten, alias ambachtsheren. Wanneer wij dan weten dat in Zeeland een ambachtsheer voogdijrechten bezit over de vrije lieden binnen zijn ambacht, dan is het zeer aannemelijk dat genoemde Willem die met een groep parochianen de kerk van Sint-Laurens sticht, eveneens ambachtsheer is, en dat in 1189 ook de parochianen van Hoogelande door hun ambachtheren worden vertegenwoordigd.

De rol van de ambachtsheren bij het stichten van parochiekerken wordt weerspiegeld door de vele parochienamen op -kerke, voorafgegaan door een persoonsnaam, zoals Biggekerke of Meliskerke, waarbij dan het bestanddeel 's-Heer of Ser in namen als Ser-Poppekerke of 's-Heer Arendskerke een extra aanwijzing vormt dat wij hier met een ambachtsheer hebben te doen.

Het is in dit verband aardig te zien dat de abdij van Middelburg een wat vromere plaatsnaamgeving heeft gepropageerd, namelijk vernoeming naar de heilige waaraan de parochiekerk is gewijd. Niermeyer leidde dit destijds terecht af uit de door de abdij zelf geredigeerde bevestigingsoorkonden uit 1235, 1247 en 1271, waarin sprake is van Sint-Nicolaaskerke, met daarbij aangetekend dat de plaats in de volksmond Boudewijnskerke wordt genoemd. Het gaat hier duidelijk om een poging de naam Sint-Nicolaaskerke ingang te doen vinden; hetgeen dan niet is gelukt, want de naam luidt tot de dag van vandaag Boudewijnskerke.

Dat ambachtsheren zo actief zijn bij het stichten van kerken in Zeeland heeft niet alleen te maken met hun vroomheid, maar ook met het nauwe verband tussen de stichting van parochies en de vorming van nieuwe ambachten. Tot in de 14e eeuw vallen parochies en ambachten samen, zodat tot dan toe de aanwezigheid van een parochiekerk kennelijk een ongeschreven voorwaarde is voor de vorming van een zelfstandig ambacht. De parochiekerk vervult dan ook een rol in het rechtsleven: allerlei afkondigingen door schout en schepenen worden in de kerk gedaan en aanklachten worden in de kerk ingediend.

Dekker heeft verband gelegd tussen de hausse in parochiestichtingen in de periode 1150-1280 en de vorming van ambachten. Essentieel is, zo maakt hij aannemelijk, dat in Zeeland bij vererving de functie van ambachtsheer deelbaar is. Een ambachtsheer kan worden opgevolgd door bijvoorbeeld zijn drie zonen, die alle drie een stuk van het ambacht krijgen, terwijl niettemin dat ambacht blijft bestaan, dus met één schepencollege en meerdere ambachtsheren. De tendens is dan dat een ambachtsheer met een stuk van het ambacht er naar kan streven om zijn eigen deel tot een zelfstandig ambacht te maken, met een eigen schepencollege. Wanneer daarbij volgens het geldende gewoonterecht de aanwezigheid van een parochiekerk of een kapel een voorwaarde is, dan wordt op die manier het stichten van kerken mede gestimuleerd.

Over de praktijk van de uitoefening van het patronaatsrecht, zijn wij vooral ingelicht dank zij het archief van de abdij, dat in het Rijksarchief te Middelburg berust, en dat ondanks het bombardement van 17 mei 1940 voor een deel bewaard is gebleven.

Wat wij weten is dat in zeer veel kerken de abdij en de ambachtsheren het patronaatsrecht samen uitoefenen, dan wel daarover met elkaar procederen. Bij de vele dochterkerken laat de achtergrond daarvan zich raden. Uit diverse processtukken blijkt dat op grond van het oude eigenkerkrecht de ambachtsheren zich als patronen beschouwen omdat zij de opvolgers zijn van de kerkstichters; aan de andere kant maakt de abdij aanspraak op het patronaatsrecht als patroon van de moederkerk.

Een regelmatig voorkomende figuur is -en dat ook door Dekker op Zuid-Beveland is geconstateerd voor de kerken van de kapittels van Oudmunster en St.-Pieter- dat de *electio*, de keuze van kandidaat, door de ambachtsheren wordt gedaan, en door hen zelfs als onweigerbaar wordt beschouwd. Daarna verricht de abt de collatie, dat wil zeggen het begiftigen van de kandidaat met de aan de cure verbonden inkomsten, alsook de presentatie van de kandidaat aan de officiaal van de aartsdiaken in Utrecht. Deze taakverdeling lijkt een compromis, dat laat zien hoezeer lekeninvloed bij de benoeming van parochiegeestelijken een maatschappelijk aanvaard gegeven is; dit ondanks de Gregoriaanse hervormingsbeweging ertegen.

Overigens wordt de kandidaat niet alleen in de jongere dochterkerken door de ambachtsheren gekozen. Rond 1200 gebeurt dit ook in de moederkerk Oostkapelle, evenals in de 14e eeuw in West-Souburg. Het kan betekenen dat hier de parochianen het keuzerecht reeds bezaten vóór de stichting van de abdij, in de tijd dat de bisschop nog eigenkerkheer van deze kerken was.

Vermoedelijk probeert de abdijs de ambachtsheren al van meet af aan uit te schakelen, en wel via het *ius ministrandi*, het recht de cure van een kerk door eigen kanunniken te laten bedienen. Al direct bij de stichting verwerft de abdijs dit recht uit handen van bisschop Godebold in Westkapelle en Oostkapelle. Het lijkt uiteraard een effectief wapen tegen de aanspraken van ambachtsheren, en het stuit bij hen dan ook op fel verzet. Zo is er een pauselijke oorkonde uit 1208 in verband met een ruzie tussen de abt en de parochianen van Oostkapelle, die er om gaat dat abt Arnoud de parochiepriester Gregorius niet erkent, terwijl deze toch door de parochianen op wettige, zowel door de bisschop als de paus erkende wijze aan de vorige abt was voorgedragen. Van een kanunnik, aangesteld op grond van het *ius ministrandi* is hier dus geen sprake! Het recht is rond 1200 kennelijk een dode letter, en dat zal ook wel de reden zijn dat abt Arnoud problemen maakt!

Begin 13e eeuw verwerft de abdijs hetzelfde recht in de dochterkerken te Domburg en Grijskerke. De ambachtsheren van Grijskerke lijken zich daartegen te hebben verzet. Zo ook moet in 1248 roomskoning Willem II de parochianen van Serooskerke nadrukkelijk bevelen het zojuist verworven *ius ministrandi* van de abdijs te eerbiedigen. In Vrouwenpolder loopt de verwerving in 1324 van het recht zelfs helemaal op een mislukking uit. Hier verliest de abdijs het patronaatsrecht volledig aan de plaatselijke ambachtsheer Wolfert III van Borsele, de machtige heer van Veere, die de kerk van Vrouwenpolder heeft gesticht.

Een verregaande verbinding van een parochiekerk met de abdijs is de volledige incorporatie, waarbij de functie van parochiepriester met bijbehorende prebende blijvend met de abtelijke waardigheid wordt verbonden en de zielzorg eveneens door een kanunnik kan worden waargenomen. Dit gebeurt in 1251 in Meliskerke. Het verzet van de ambachtsheren is daar echter zo groot dat het ruim een eeuw, namelijk tot 1357 duurt, voor de kerk werkelijk wordt geïncorporeerd.

Aan de andere kant zijn er al vroeg aanwijzingen dat ambachtsheren aanspraak maken op meer dan alleen het keuzerecht. Zo wijst in 1248 roomskoning Willem de parochianen van Serooskerke er op dat alleen de abt het collatierecht bezit. De ambachtsheren maken daar dus kennelijk ook aanspraak op. In 1261 doen ambachtsheren van Meliskerke afstand van aanspraken op eveneens het collatierecht, en in 1259 wijst de aartsdiaken van de Dom het patronaatsrecht van Sint-Janskerke voorlopig aan de abt totdat het tegendeel is bewezen; de abt procedeert dus over het patronaatsrecht als zodanig, men mag aannemen met de ambachtsheren.

De eerste gegevens die erop wijzen dat ambachtsheren collatie en presentatie ook daadwerkelijk uitoefenen, vindt men niet eerder dan in 1335 in Ser Poppekerke, in 1348 in Nieuw-Vlissingen, waar de stadsheer, de graaf, als collator optreedt, en in 1350 in Mariekerke en Meliskerke. Het doet vermoeden dat de ambachtsheren zich in de loop van de 13e en 14e eeuw geleidelijk aan steeds zelfverzekerder manifesteren. Men moet hier echter wel voorzichtig zijn met conclusies, gezien immers de zeer beperkte omvang van het bronnenmateriaal uit de vroegste periode.

Het botsen van belangen tussen ambachtsheren en abdijs leidt gedurende de verdere middeleeuwen tot tal van geschillen en regelingen, waarbij partijen de problemen nogal verschillend benaderen. De ambachtsheren is het er vaak vooral om te doen om hoe dan ook de priester van hun keuze van dat moment benoemd te krijgen. Zo laat in 1341 een ambachtsheer van Zoutelande zijn aanspraken op het collatierecht varen, maar doet aan de abt wel het verzoek zijn zoon in Utrecht voor te dragen. Zo ook doen de ambachtsheren in Kampen op Noord-Beveland in 1513 voor die keer afstand van hun collatierecht, in ruil voor de bereidheid van de abt hun kandidaat tot de zijne te maken. Daarentegen is het streven van de abdijs er onveranderd op gericht de zo volledig

mogelijke uitoefening van het patronaatsrecht te verkrijgen en het lekenpatronaat in te dammen. *Ius ministrandi* en incorporatie zijn daartoe de belangrijkste middelen.

De vraag is dan wat in de loop van de middeleeuwen de verhouding is tussen de feitelijke rechten van de abdij en die van de ambachtsheren in de 34 parochies in Zeeland waar de abdij midden 14e eeuw nominaal het patronaatsrecht bezit.

In drie kerken, onder andere in Vrouwenpolder, raakt de abdij het patronaatsrecht geheel kwijt aan de ambachtsheren. Daarnaast zijn er drie kerken, waar abdij en ambachtsheren uiteindelijk een compromis sluiten en voortaan het patronaatsrecht gezamenlijk zó uitoefenen dat electie en collatie ombeurten en de presentatie gezamenlijk worden gedaan. Rond 1373 komt zo'n regeling tot stand voor 's-Heer Abtskerke op Zuid-Beveland, en in de 16e eeuw, na enige eeuwen strijd, ook in Sinoutskerke op Zuid-Beveland en in Kampen op Noord-Beveland.

Verder verwerft de abdij in elf kerken het *ius ministrandi* dan wel volledige incorporatie. Behalve om de kerken die reeds hiervoor zijn genoemd, gaat het om de kerk van de in 1273 gevormde Kloosterparochie in Middelburg, de kerken van Oud-Vlissingen en Nieuw-Vlissingen vanaf 1490, en de kerk van Geersdijk op Noord-Beveland sedert 1498.

Het moeilijkste is vast te stellen waar de keuze blijvend door de ambachtsheren en de collatie en presentatie door de abt wordt gedaan. Voor Koudekerke en Kortgene lijkt dit het geval, en hetzelfde geldt voor de Middelburgse Begijnenparochie, waar het stadsbestuur van Middelburg een kandidaat kiest. Maar daarnaast zijn er dertien kerken die wel voorkomen in het *Registrum collationum* van de abdij uit ca. 1533, en waarover wij ook wel enkele oorkonden hebben inzake collatie en presentatie door de abt, maar waarbij de bronnen niet echt duidelijk maken of de keuze een zaak is van de ambachtsheren dan wel de abt. Het stilzwijgen van de bronnen kan natuurlijk in een aantal gevallen betekenen dat er van keuze door de ambachtsheren geen sprake is geweest, zoals misschien in Oost-Souburg, waar de ambachtsheer bij de stichting in 1250 expliciet afstand doet van zowel het keuzerecht als het collatierecht. Maar het is evengoed mogelijk dat in veel parochies een keuze door de ambachtsheren is gedaan, zonder dat dit sporen in het abdijsarchief heeft nagelaten. Op het laatste wijzen de namen van sommige van de door de abt voorgedragen kandidaten. Zo blijkt de priester Hugo Rape die in 1332 door de abt is gepresenteerd voor de cure van Sint-Janskerke, zelf een van de ambachtsheren van Sint-Janskerke te zijn; daarnaast zijn er diverse aanwijzingen dat benoemde priesters tot een ambachtsheerlijke familie ter plaatse behoren, zoals bijvoorbeeld Jacobus van Poppendamme, in 1494 cureit van de kerk van Poppendamme.

Wanneer men nu mag zeggen dat in de praktijk de keuze van een kandidaat toch wel het meest cruciale moment is bij de vervulling van een vacature, dan zou men graag weten hoe voor wat juist dit betreft de verhouding tussen abdij en ambachtsheren is. Op dit punt echter is voor mij het beeld nog niet voldoende duidelijk. Wat wij weten is dat de abt in de loop van de tijd het keuzerecht heeft verworven in elf door *ius ministrandi* en incorporatie nader met de abdij verenigde kerken, alsmede het keuzerecht bij toerbeurt in nog drie andere. De ambachtsheren en het stadsbestuur van Middelburg hebben de keuze volledig in zes parochies en bij toerbeurt in drie andere. Echter: de genoemde dertien parochies waarover de gegevens zeer schaars zijn vormen een probleem. Mijn voorlopige indruk is dat ook daar de keuze vaak in handen is geweest van de ambachtsheren, maar hier is beslist nader onderzoek nodig, met name naar eventuele verwantschap en relaties tussen benoemde cureiten enerzijds en de ambachtsheren dan wel de abdij anderzijds.

Ik sluit hiermee mijn verhaal over de problemen rond het patronaatsrecht van de abdij af. De vraag blijft dan wel open wat dit alles voor de praktijk van de zielzorg betekent. Daarvoor is geheel ander onderzoek nodig, bijvoorbeeld naar de vraag in hoeverre de benoemde geestelijken ook werkelijk resideerden, dan wel alleen de inkomsten uit de prebenden trokken en zich bij de zielzorg lieten vervangen door een vice-cureit. *

Een andere vraag is hoe het na de reformatie verder gaat. De abdij houdt in 1574 op te bestaan, maar de parochies, de kerkelijke gemeenten blijven: nu in hervormde staat, met een predikant in plaats van een priester. Ook de ambachtsheren blijven, mét hun aanspraken op het patronaatsrecht, dat wil zeggen al dan niet met invloed op de benoeming van predikanten. Daarbij krijgen zij te maken, niet langer met de abdij en de bisschop, maar eveneens met leken, namelijk de plaatselijke kerkeraden. Ik wijs hier op, omdat het een van de dingen is die iets laten zien van de continuïteit in de geschiedenis van de kerk van vóór en na de hervorming.

Ik dank u voor uw aandacht.

Pieter A. Henderikx

Literatuur

waarnaar in de tekst expliciet wordt verwezen

DEKKER, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen, 1971; Krabbendijke, 1982, 2e druk).

DEKKER, C., 'De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht', C.M. CAPPON e.a. (red.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van der Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1984) pp. 167-186.

DHONDT, J., 'Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle', *Revue du Nord* 30 (1948) pp. 131-156.

HENDERIKX, P.A., *Het patronaatsrecht van de abdij van Middelburg in een aantal Zeeuwse kerken* Niet gepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (1966).

HENDERIKX, P.A., 'Walcheren van de 6e tot de 12e eeuw', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1993) pp. 113-156.

**De Onze-Lieve-Vrouwe-abdij te
Middelburg in 1574**

**Reconstructie van een geestelijke
instelling uit wereldlijke bronnen.**

J.H. Kluiver

Deze lezing is een tussenbalans van lopend onderzoek. Ik volsta daarom met enige algemene verwijzingen naar archiefbronnen en literatuur. In de toekomst hoop ik gelegenheid te kunnen vinden voor een uitgebreidere en geannoteerde studie over dit onderwerp.

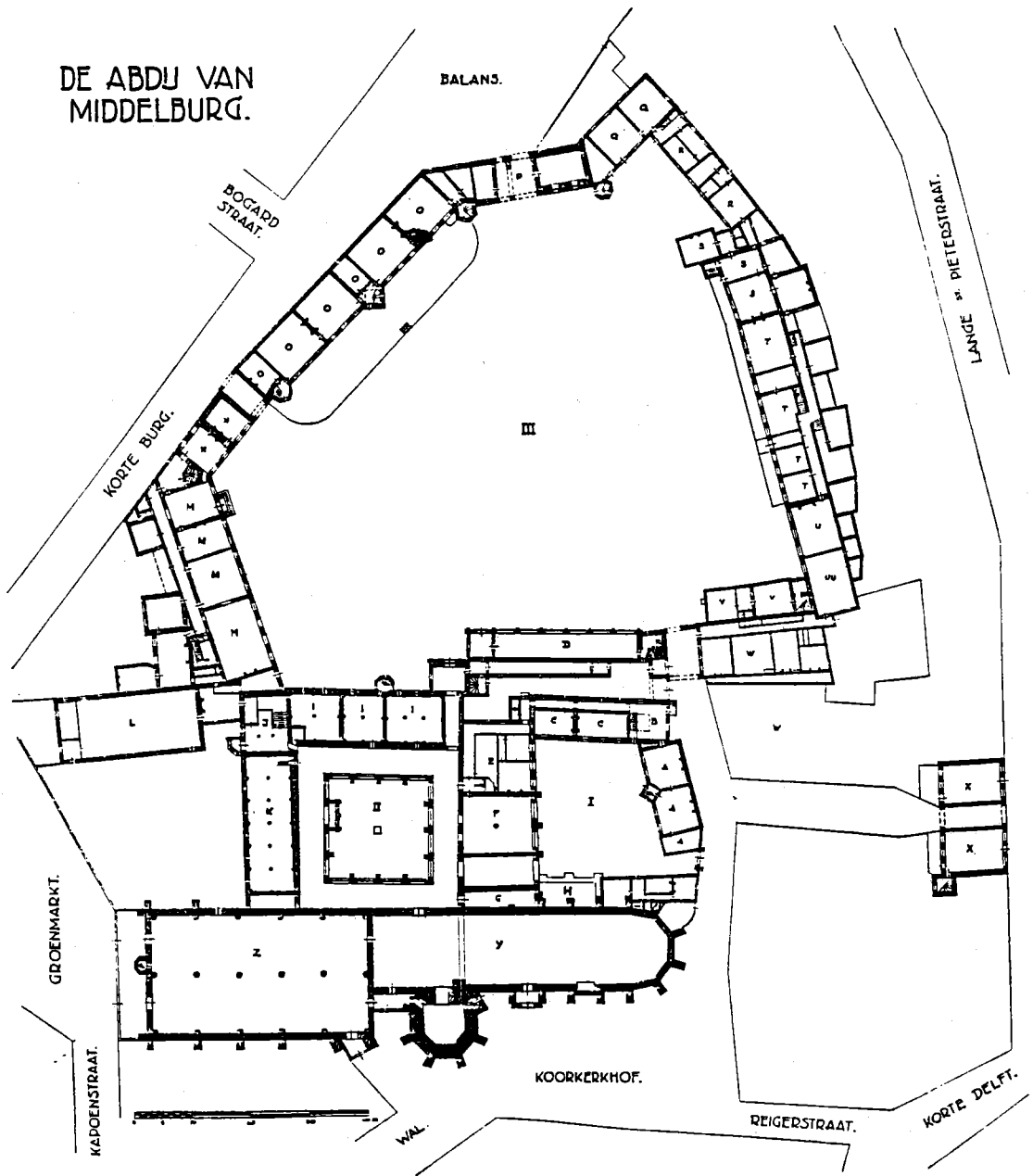
De archieven in Zeeland vertonen enerzijds grote hiaten, kennen anderzijds een grote rijkdom. Zo gingen de stedelijke archieven van Middelburg, Zierikzee en Vlissingen grotendeels verloren maar het archief van de Staten van Zeeland en daarvan met name dat van de Rekenkamer van Zeeland is uitzonderlijk rijk aan documenten. Dit archief biedt voor het bouwhistorisch onderzoek compensatie voor het grotendeels verloren gaan van het archief van de Abdij. Dankzij deze wereldlijke bronnen uit de tijd na de confiscatie in 1574 kunnen we ons toch nog een duidelijk beeld vormen van de vorm en de functie van de abdijgebouwen vóór 1574. Het betreft met name de administratie van de geconfisqueerde geestelijke goederen en de rekeningen van de Munt van Zeeland¹.

Bewoners van de Abdij

Alvorens op de gebouwen in te gaan eerst iets over de bewoners van de Abdij. We vinden een nauwkeurige opgave van de tot de Abdij behorende geestelijken in het verhaal van Quintijn Weijtsen over de aanstelling van Nicolaas de Castro tot bisschop van Zeeland in 1561. In totaal worden zevententwintig religieuzen genoemd van wie vier van buiten Zeeland afkomstig, uit Monster en Den Haag². In het archief van de Rekenkamer komen we de meeste religieuzen nog eenmaal tegen, nu in verband met het aanvragen van een alimentatie op grond van de bepalingen van de Pacificatie van Gent. Sommigen vroegen zonder veel omhaal van woorden hun alimentatie, anderen voegden een relaas toe over hun wederwaardigheden. Zo verhaalde Jan Schellepoort, destijds kapelaan te Vlissingen dat hij in 1574 eerst met de andere conventualen naar Antwerpen was getrokken, daarna naar de abdij van Vicoigne waar de abt hem het pastoraat van Denderwindeke had opgedragen. Te Denderwindeke was hij tot tweemaal beroofd door de soldaten van Gent zodat hij nu teneinde raad een alimentatie vroeg. De Staten kenden hem een povere som van tien Vlaamse ponden per jaar toe (f 60,-) waarvoor Schellepoort, zich nog volledig van zijn waardigheid bewust, tekende als 'priester en religieus van der abdije van Middelburch'. Naast deze religieuzen, die gezamenlijk het kapittel van de Abdij vormden, moet er een grote groep personeel zijn geweest, met name voor de verzorgende functies zoals werk in de brouwerij, bakkerij en keuken. Van hen vinden we geen enkel spoor; zij hadden ook geen recht op een alimentatie.

¹ Rijksarchief in Zeeland, *Archief van de Rekenkamer van Zeeland, Acquitten bij de verloren gegane rekeningen van het beheer van de geestelijke en wereldlijke geannoteerde goederen*; ibidem, *Acquitten bij de rekeningen van de Munt van Zeeland*; ibidem, *acquitten bij de rekeningen van de ontvanger-generaal te lande*.

² Q. WEIJTSEN, *Nauwkeurig verhaal van den aanstelling [...] van Nicolaas de castro tot eersten bisschop van Middelburch in zeeland in't jaar 1561* (Leiden, 1757).

• Afb.1: Plattegrond van de Abdij naar de toestand in 1939

Legenda:

Functie van de abdijgebouwen vóór de confiscatie in 1574.

A	ziekenhuis
B/C	woning van de prior
D	woning van de abt/bisschop
E	parterre: stoof
F	parterre: kapittelhuis
G	parterre: trappenhuis
E/F/G	etage: dormitorium
H	consistorie
I	souterrain: provisiekelders parterre: zaal en raadkamer etage: rekenkamer
II	pand met lavatorium
J	keuken
K	souterrain: provisiekelder parterre: reefer etage: librije
L	grote reefer
M	gravenlogement
N	firmeriekelder
O	gastenverblijven
P	graanzolders
Q	parterre: brouwerij etage: woning van de vicaris
R	parterre: stallen etage: woning keldermeester
S	woning van de proost
T	bakkerij
U	woning van de bakmeester
W	koolhof
X	blauwe poort
Y	kloosterkoor
YY	middenkoor
Z	parochiekerk

Bouwgeschiedenis

In het verleden is onderzoek gedaan naar de functies van de gebouwen door P.K. Dommissie en W.S. Unger³. In beide gevallen was het een onderdeel van een groter onderzoek: het ontstaan van Middelburg respectievelijk de beschrijving van de monumenten van deze stad. Unger voegde relatief weinig toe aan het onderzoek van Dommissie terwijl juist hij in staat was nieuwe bronnen aan te boren. Zo heeft hij bovengenoemde reeksen acquitted niet voor dit doel geraadpleegd. Daarnaast was er het bouwkundig onderzoek gedurende de beide restauratieperioden: 1885-1917 onder leiding van J.A. Frederiks, 1939-1971 door H. de Lussanet de la Sablonière⁴. In deze bijdrage beperk ik mij tot de toestand onmiddellijk vóór de confiscatie van 1574 en laat de voorafgaande bouwgeschiedenis omwille van de overzichtelijkheid buiten beschouwing. Omdat het streven bij beide genoemde restauratieprojecten was om de Abdijgebouwen te herstellen in de staat waarin zij zich bij de confiscatie bevonden, maak ik bij de verschillende onderdelen telkens een excurs naar deze restauraties.

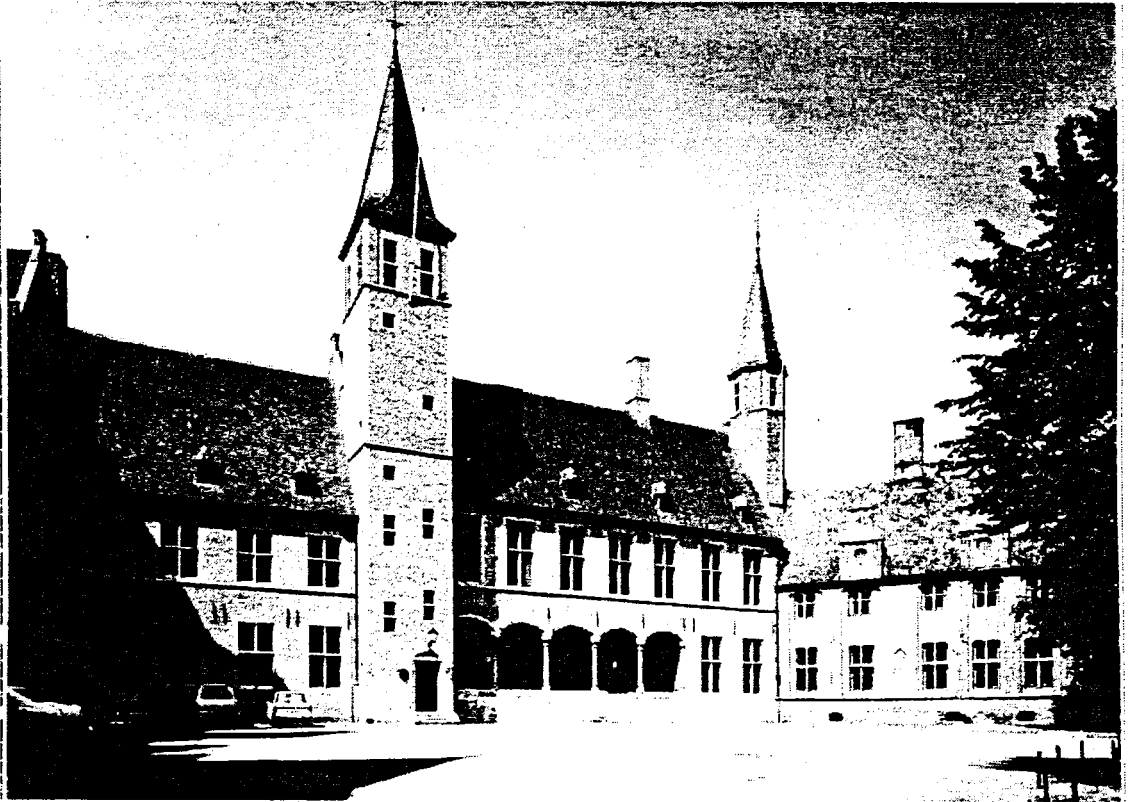
Grafelijke gebouwen (M)

De Abdij is steeds als een puur geestelijke instelling gezien. Uit recent onderzoek is gebleken dat een groot aantal gebouwen een wereldlijke functie had. Dit betreft in de eerste plaats de grafelijke vleugel aan de westzijde van het Abdijplein⁵. Deze bestond op de etage uit een grote zaal van 8.50 x 13.10 m, met aan de zuidzijde de grafelijke toren annex ontvangzaal en aan de noordzijde een slaapkamer. Onder de grote zaal bevond zich de grafelijke vierschaar, een open ruimte achter een kolonnade. Op een afbeelding van het plein door Adriaan van de Venne uit 1622 is boven de vierschaar nog een groot harstenen wapenschild zichtbaar met het Bourgondisch kruis. Na de bouw van 's-Gravensteen met een nieuwe vierschaar in 1537 zijn de bogen afgedicht met glas-in-lood ramen. vermoedelijk is de 'grote reefter', de huidige Statenzaal, gebouwd als eetzaal bij het grafelijk logement. Bij de restauratie 1939-1971 kon een zeer volledige reconstructie worden gemaakt. Ondanks latere verbouwingen was het mogelijk de vroegere aanleg te achterhalen. Sommige onderdelen zoals de keuken met bakoven aan de achterzijde naast de grote reefter (huidige Statenzaal) waren nog intact gebleven. Bij de restauratie zijn deze waardevolle onderdelen niet gehandhaafd. Zo is het laat-middeleeuwse keukencomplex vervangen door een willekeurige aanbouw en is de uitbouw die als verbinding diende tussen de grote zaal en de slaapkamer niet tot aan het dak opgetrokken zodat het nu een latere toevoeging lijkt. Om het idee van de open vierschaar te behouden is op deze plaats een ondiepe open galerij aangebracht, waarachter de ontvangzaal van de commissariswoning. In 1990 is deze ontvangzaal als representatieve ruimte aan het Statenzaalcomplex toegevoegd. Daarbij zijn de muren achter de vierkante traptoren doorgebroken teneinde voorzaal en ontvangzaal bijeen te voegen, een weinig gelukkige ingreep. De versmalling door middel van de open galerij gaf aan de ontvangkamer van de commissariswoning een zekere huiselijkheid en afscherming van het openbare Abdijplein. In de huidige situatie zou herstel van de oorspronkelijke ruimte

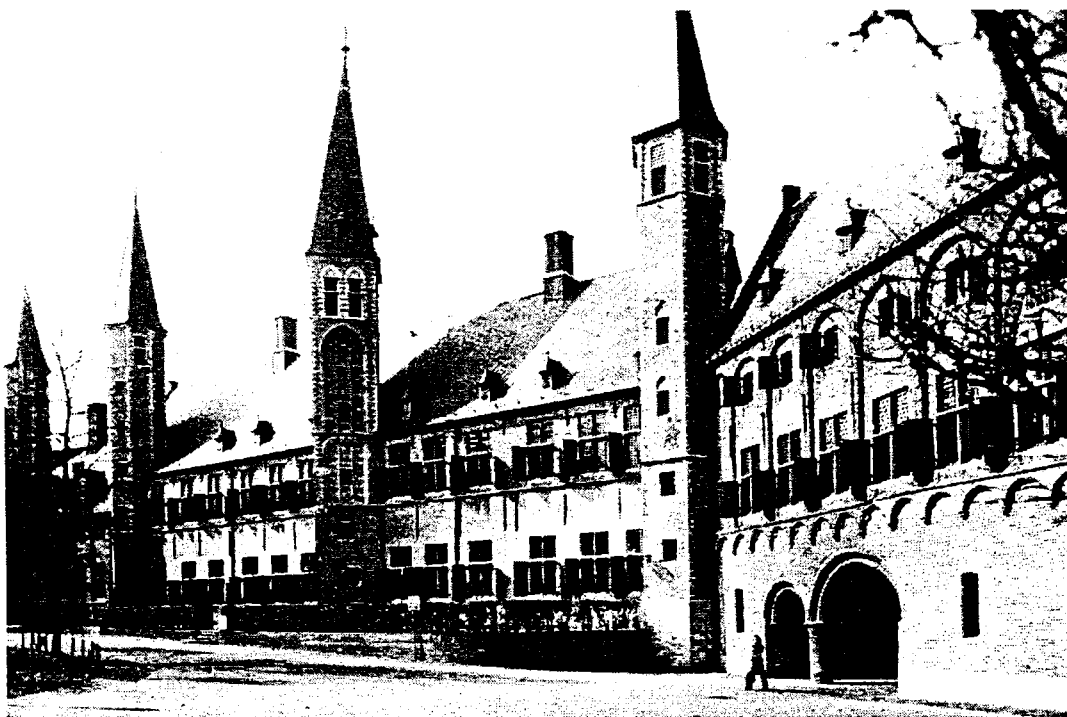
³ P.K. DOMMISSE, 'Onderzoek naar de eerste omwalling en omgeving der stad Middelburg', *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1904) pp. 1-208; W.S. UNGER, *De Monumenten van Middelburg*. (Maastricht 1942) pp. 36-70.

⁴ H. DE LUSSANET DE LA SABLONIERE, *Restauratie aan het Abdijcomplex te Middelburg. 1940-1971*. (Den Haag, 1980).

⁵ J.H. KLUIVER, 'Het Prinslogement in de Abdij te Middelburg' *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1987) pp. 92-128.

Afb. 2: De grafelijke vleugel

• Afb. 3: *Firmeriekelder, gastenverblijven en Balanspoort*

mogelijk zijn door het elimineren van de scheidingsmuur en het aanbrengen van glas in de bogen. Daarmee zou meer recht worden gedaan aan het idee van de vierschaar dan met de ondiepe open galerij.

Gastenverblijven (N, O)

Ook de vleugel aan de noordzijde van het plein had een wereldlijke bestemming. Het lage gedeelte aan de westzijde had vanouds de naam firmeriekelder - ziekenhuis - en diende waarschijnlijk als ziekenvertrek ten behoeve van wereldlijke gasten van de abt. De daarop aansluitende vleugel deed dienst als gastenverblijf voor wereldlijke personen. Daarvan moet een frequent gebruik zijn gemaakt, getuige een rekest van de Statenbode Roelof Janss. uit 1558 waarin hij een extra toelage vroeg voor de onkosten als gevolg van het herbergen van hooggeplaatste personen met hun gevolg. Dit legde niet alleen een groot beslag op zijn tijd maar ook op die van zijn dienstboden in verband met het wassen van linnengoed en het verrichten van andere huishoudelijke diensten. Het was kennelijk goed toeven in de Abdij.

Poortgebouw (P)

De Balanspoort was de algemene ingang van het Abdijcomplex, zowel voor de wereldlijke bezoekers als voor het zakelijk verkeer ten behoeve van de Abdij. Het gebouw had een grote en een kleine poort met aan iedere zijde een wacht. Het gebouw boven de poort deed dienst als graanschuur van de Abdij. De bestemming als 'korenzolders' van de Abdij vinden we in 1580 nog vermeld en is ook bevestigd door de vondst van graankorrels in holten en spleten bij de restauratie van 1939-1971.

Vicariswoning (Q)

Het laatste gedeelte van de vleugel aan de noordzijde was de ambtswoning van de vicaris Jan van Strijen. Deze woning werd gebouwd in 1561 toen de benoeming van Nicolaas de Castro tot bisschop van Zeeland de aanstelling van een vicaris met zich meebracht. Men heeft wel verondersteld dat de brouwerij van de Abdij, die zich vóór 1561 ter plaatse bevond, verdween ten behoeve van deze woning. In de documenten van het beheer van de geestelijke goederen na 1574 is evenwel nog sprake van een brouwerij zodat een gedeeltelijke verplaatsing waarschijnlijker is.

Paardenstal (R)

De parterre van het eerste gedeelte van de oostelijke vleugel deed dienst als paardenstal van de Abdij. Paarden zullen behalve voor het vervoer van de dignitarissen van de Abdij nodig zijn geweest voor rosmolens ten behoeve van de brouwerij en de bakkerij. Wellicht bevond zich boven de stallen de woning van de kelderwaarder.

Woningen proost en bakmeester, bakkerij (S, T, U)

Het resterend deel van de oostvleugel was symmetrisch van opzet. Geheel links en rechts bevonden zich de woningen van de proost en de bakmeester, beide voorzien van een forse rechthoekige traptoren. Tussen beide woningen bevond zich de bakkerij die slechts een lage gevel had, vermoedelijk van eenzelfde opzet als de firmeriekelder. Bij de latere verbouwing tot 'Heerenlogement', verblijfsaccommodatie voor de afgevaardigden van de Staten van Zeeland, is de

gevel op dezelfde hoogte als de woningen gebracht. Bij de restauratie 1940-1960 is de oude gevel niet gereconstrueerd, naar de architect De Lussanet in zijn beschrijving van de restauratie vermeldt, omdat deze na de brand in 1940 was omgewaaid zodat geen opmetingen en sporenonderzoek meer kon plaatsvinden. Deze argumentatie is typerend voor de restauratieopvattingen van de jaren vijftig. Reconstructie was daarbij uit den boze, ook al waren betrouwbare gegevens voorhanden uit andere bronnen dan het bouwwerk zelf. De oostvleugel van de Abdij is uitstekend gedocumenteerd afbeeldingen met uit de 18e eeuw en opmetingen ten behoeve van de restauratie in 1880 vervaardigd. Te meer daar voor de nieuwbouw toch aansluiting bij de oude situatie is gezocht met de vorm van de ramen en de flankerende torens bezit het nieuwe ontwerp weinig meerwaarde. Gebruik van de opmetingen van 1880 zou de eenheid van het Abdijcomplex daarentegen ten goede zijn gekomen.

Koolhof (W)

Het huis Tholen in de zuidoostelijke hoek van het plein dateert van na de confiscatie van 1574. Het werd in 1592 gebouwd ten behoeve van de permanente afgevaardigde van de stad Tholen. Ter plaatse bevond zich in 1574 een muur die het buitenhof afzonderde van het eigenlijke kloostergedeelte. Deze scheiding tussen de overheids- en dienstgebouwen enerzijds en de interne kloostergebouwen anderzijds blijkt ook uit het aan de zuidzijde volgend poortgebouw. De poort opende zich naar het binnenterrein van het klooster, de koolhof genoemd, een ommuurd gedeelte dat kennelijk op bescheiden schaal als moes- en kruidentuin dienst deed.

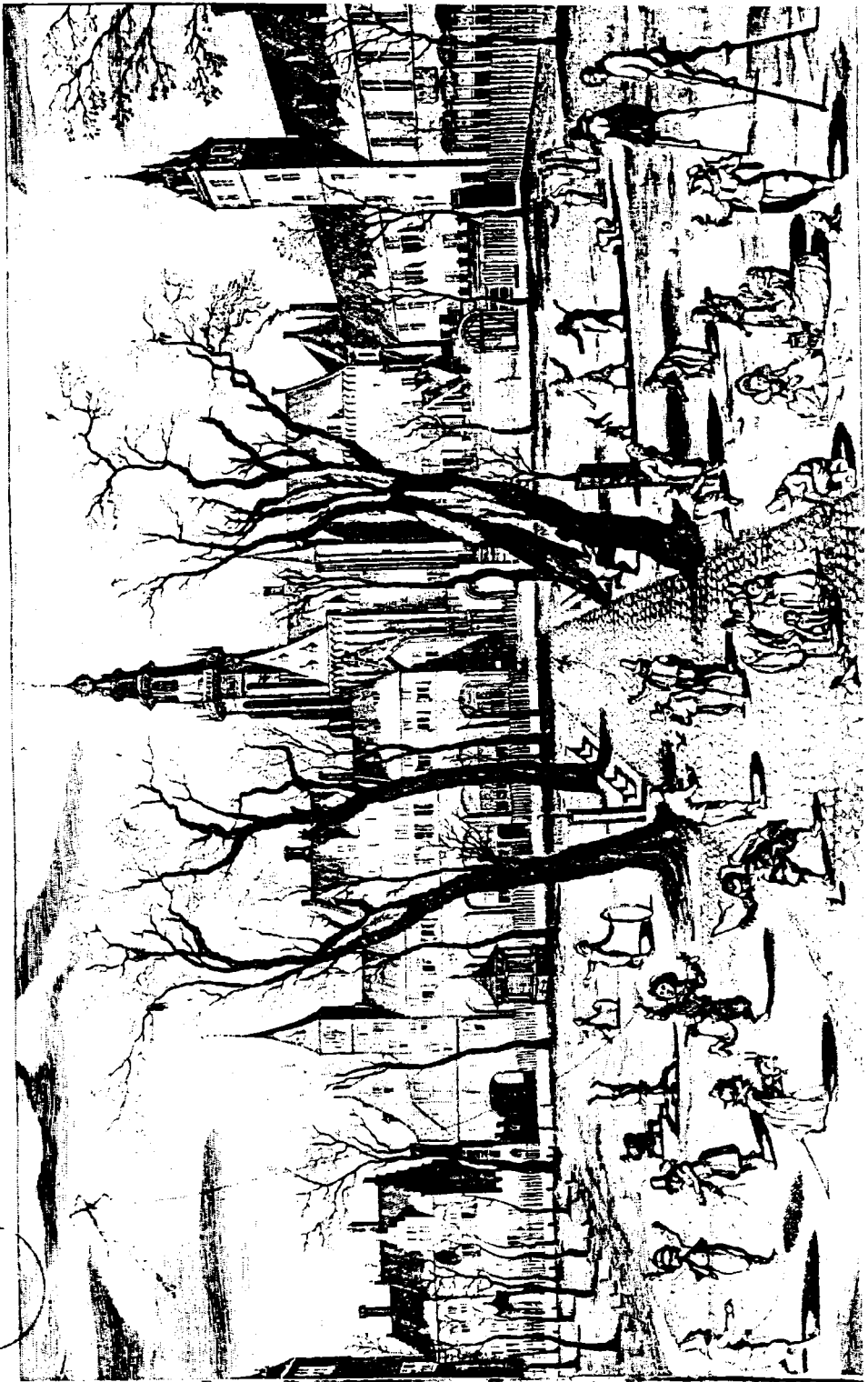
Blauwe poort en naastliggende woning (X)

Aan de oostzijde van de koolhof bevindt zich de Blauwe Poort. Deze is zeer rijk uitgevoerd in arduinsteen en bevat inwendig een aantal vertrekken. Vermoedelijk was dit de statiepoort waarvan de abt zich bediende om in volle waardigheid uit en in te rijden wanneer hij zich naar een van zijn buitenverblijven begaf of zich voor zakelijke aangelegenheden buiten de Abdij moest begeven. De woning in de poort werd na 1574 tot ambtswoning voor de predikanten bestemd; wellicht diende hij voor die tijd voor een betaalde functionaris. Hetzelfde zal het geval zijn geweest met de woning naast de Blauwe Poort. Na 1574 werd deze gehuurd, kort daarna gekocht door de tesorier-generaal van de Staten van Zeeland, Jacob Valcke. Wellicht stond deze woning voordien aan de pensionaris van de Staten van Zeeland ter beschikking. Een opvallend kenmerk van dit gebouw is de aanwezigheid van een stenen gewelf op de etage, wellicht een voorziening tegen overslaande brand. Aan de zuidzijde werd het kloosterterrein afgesloten door een muur van genoemde woning naar de Koorkerk.

Abts/bisschopswoning (D)

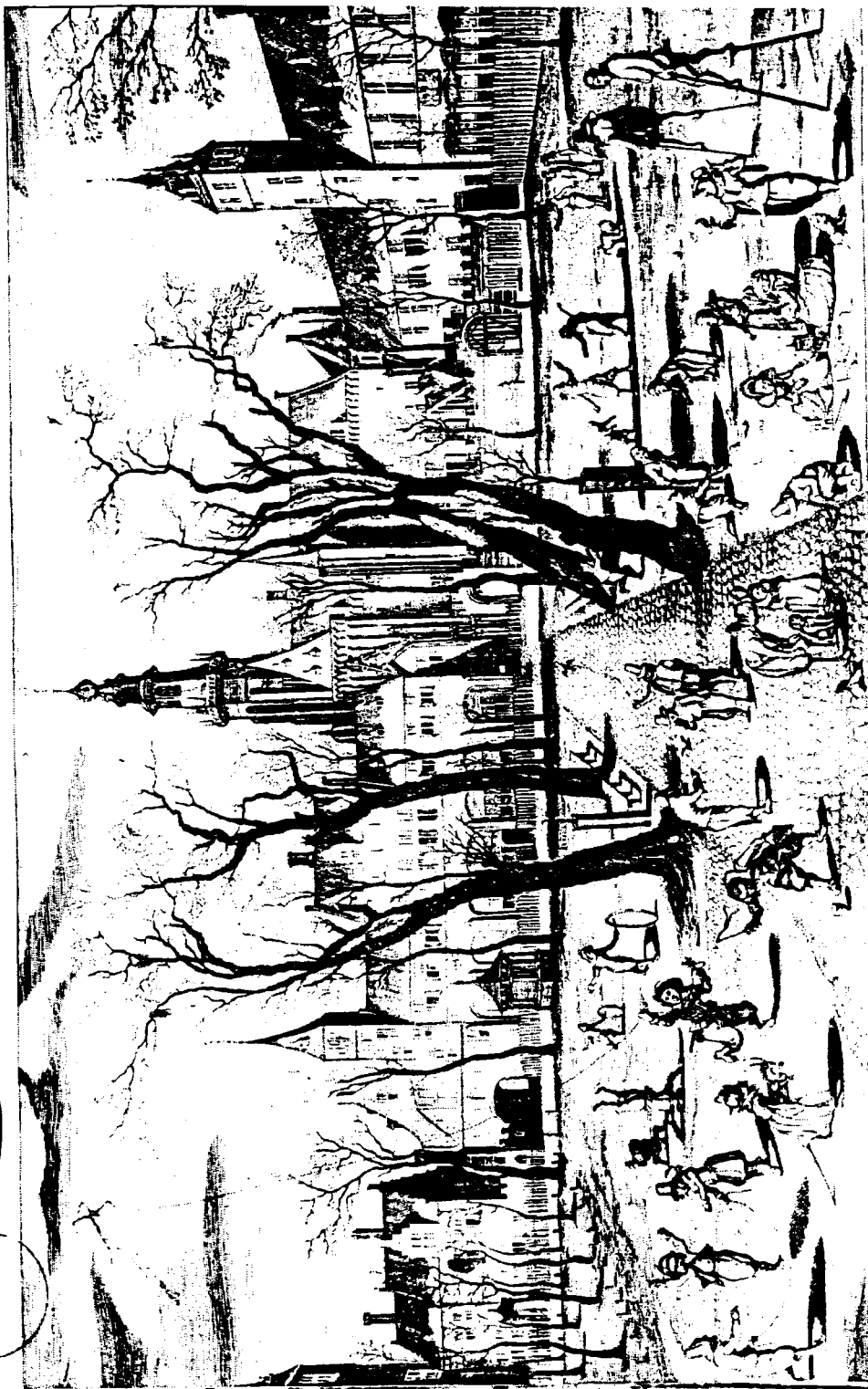
Aan de zuidzijde van het Abdijplein lag de in kostbare kalkzandsteen uitgevoerde woning van de abt, na 1561 bisschopswoning. De woning lag boven een open galerij. Het middengedeelte met de 'grootte salette' van de abt was hoger opgetrokken. Daarboven bevond zich een ruimte van gelijke omvang met een tongewelf. Het middendeel werd geflankeerd door kleinere vertrekken, waarschijnlijk een dormitorium en een refectorium. De later zo genoemde 'Witte toren' naast de abtswoning bevatte de huiskapel van de abt. Het interieur daarvan bleef tot de restauratie van 1885-1917 intact. We beschikken nog over een tekening van het interieur die een houten kruisgewelf met misericorden in de vier hoeken laat zien. Frederiks heeft het gewelf met de beelden laten uitbreken omdat

Kinder soel ghedundet tot Sinne-besoen ende Leere der Seden.
EX NVGIS SERIA.

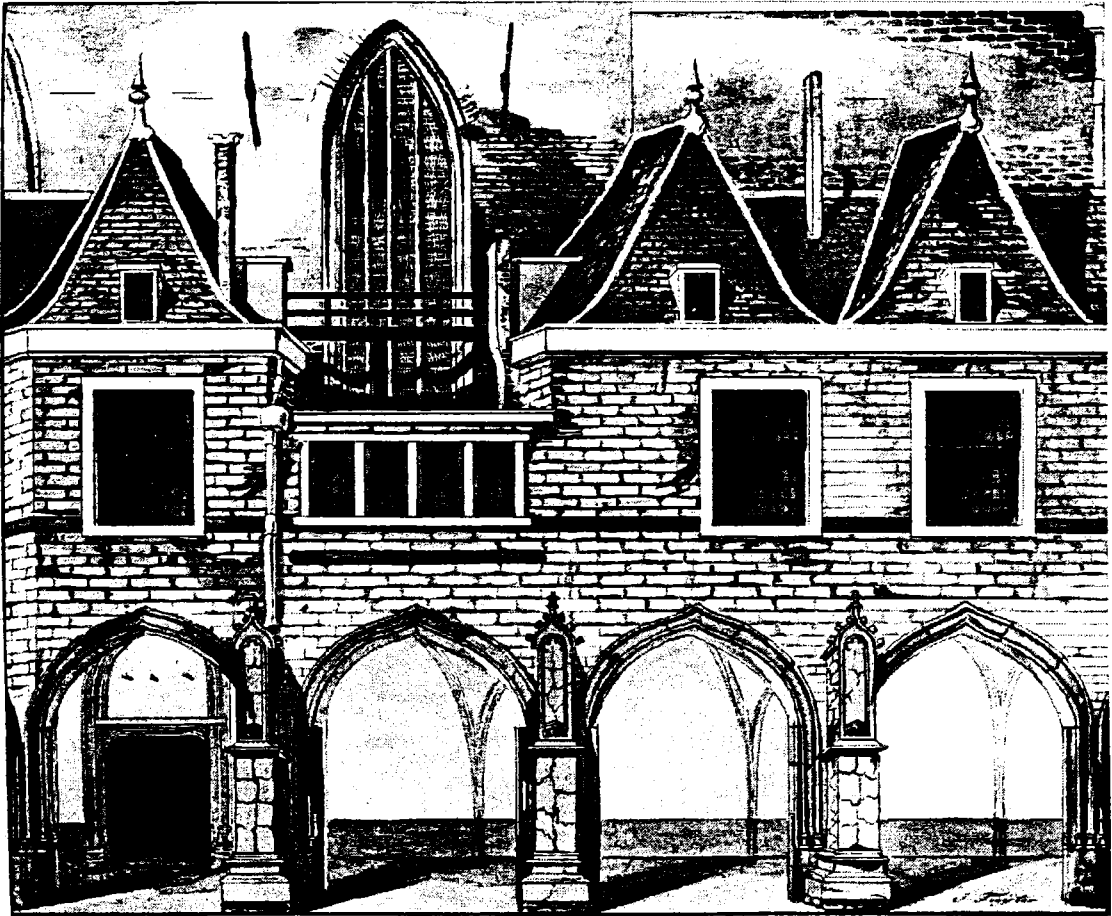

Afh. 4: Gezicht op het Abdijsplein door Adriaan van de Venne, 1622

Kinder soel ghedindet tot Sinne-besoen ende Leere der Seden.
EX NVGIS SERIA.

Afb.4: Gezicht op het Abdijsplein door Adriaan van de Venne, 1622

*Afb.5: Zuidelijke vleugel van het pand vóór de afbraak in 1827, met
oorspronkelijke steekkappen en lessenaardak.
Tekening door J. Fuyter, Rijksarchief in Zeeland, historisch-
topografische atlas 'Zelandia Illustrata' van het K. Zeeuwsch
Genootschap der Wetenschappen II, 529b.*

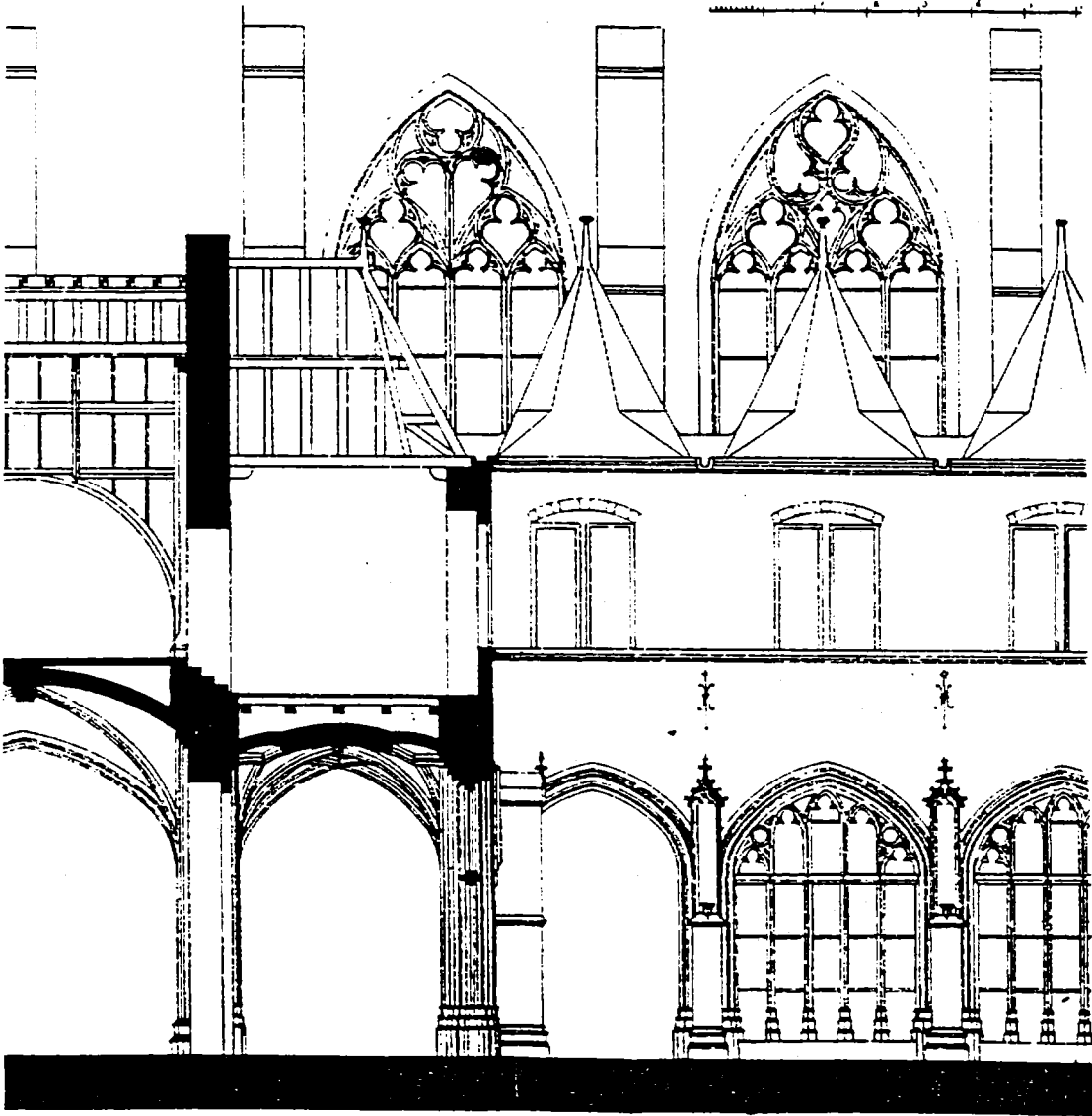
hij een spitsboograam in de gotische tratering van de Witte toren veronderstelde. Op grond van de afbeelding van de toren op de reeds genoemde prent van Adriaan van de Venne bracht hij boven de spitsboog opnieuw een wimberg aan. De Lussanet kwam tot een andere keuze. Hij verwijderde de door Frederiks aangebrachte raamtratering en herstelde het voordien aanwezige kruiskozijn. Inwendig trok hij echter niet de consequentie tot het terugbrengen van het houten kruisgewelf. Bij de wimberg constateerde hij slechts sporen van inhakking uit de tijd van Frederiks en trok op grond daarvan de conclusie dat de wimberg geen historisch gegeven was, daarmee voorbijgaand aan het 'prentje' van Van de Venne. Dit dedain voor historische afbeeldingen is typerend voor de restauratieopvattingen in deze tijd. Prenten werden zeer gewantrouwd, als meest vervaardigd om de gebouwen of stadsgezichten fraaier voor te stellen dan zij in werkelijkheid waren. Dit moge af en toe het geval zijn geweest, het is echter geen rechtvaardiging om alle afbeeldingen als onbetrouwbaar terzijde te leggen. Iedere prent moet op zijn waarde worden geschat aan de hand van historisch-kritisch onderzoek. Voor de gravure van Van de Venne kunnen we tot een grote betrouwbaarheid concluderen. Van de Venne werkte met een fotografische precisie. Hiervoor is gebleken hoe hij met een aantal minieme haaltjes van de burijs het Bourgondisch kruis op de wapenstein boven de vierschaar liet weergeven. In de ramen tekende hij ook de medaillons die daar blijkens rekeningen van de glazenmaker waren aangebracht. Zijn prent is als het ware een gegraveerde fotografische opname van de Abdij. Dat de door hem afgebeelde wimberg geen fantasie is, blijkt ook uit latere afbeeldingen, onder meer een schilderij van het plein, aanwezig in de collectie van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in het Zeeuws Museum. Als een gevolg van de misvattingen bij beide restauraties vertoont de Witte toren zich thans niet in de luister die hij ooit heeft bezeten: uitwendig is hij ontdaan van de zo karakteristieke wimberg, inwendig is hij ontluisterd door het verdwijnen van het oorspronkelijk kruisgewelf van de huiskapel. Een historisch interessant detail is, dat de Witte toren oorspronkelijk geen deuren had; deze bevonden zich voor de overwelfde gang die destijds de 'Donkere munt' werd genoemd. De ruimte onder de toren was vrij toegankelijk en vrijwaarde de bezoeker voor ongunstige weersomstandigheden. Om praktische redenen is deze situatie niet hersteld.

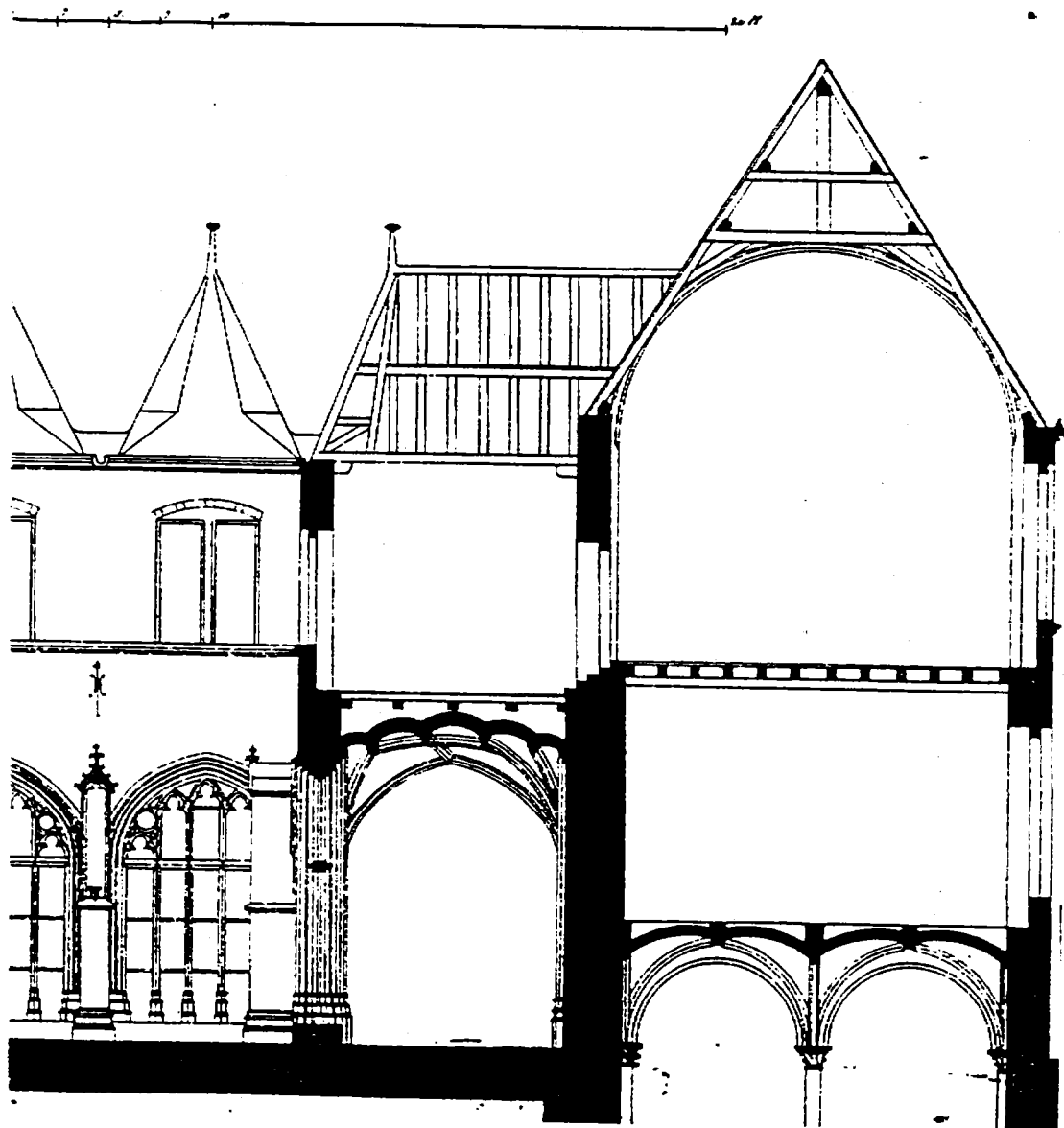
Woning van de prior, ziekenhuis (B/C, A)

Achter de abts/bisschopswoning lag de woning van de prior met ongeveer eenzelfde omvang. Oude afbeeldingen zijn niet overgeleverd zodat we voor gegevens over uiterlijk en indeling zijn aangewezen op gegevens uit de reeksen acquitten. Aan de oostzijde van de woning van de prior bevond zich het ziekenhuis van het klooster, bestaande uit telkens twee vertrekken op parterre en etage, verbonden door een traptoren.

Pand (II)

De kern van het klooster was de kloostergang of liever gezegd het 'pand', de historische naam die we in de bronnen rond 1574 aantreffen. Het pand vormde de verbinding tussen de rondom liggende gebouwen, zowel op de parterre als op de etage. Dit laatste is thans niet het geval en om dit duidelijk te maken is een kleine uitweiding naar het begin van de 19e eeuw nodig. De opheffing van de gewestelijke zelfstandigheid in 1795 betekende tevens het einde van de Munt van Zeeland die in 1580 in de westelijke en noordelijke vleugels van het pand was gevestigd. De beëindiging van deze publieke bestemming betekende het begin van het einde voor deze gebouwen. De voormalige kapittelzaal deed dienst als stalling voor de equipage van de gouverneur des konings en om meer ruimte te verkrijgen

Afb. 6: Ontwerptekening voor de restauratie van het pand door J.G. Frederiks, 1889. Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Het plan voorzag in herstel van de etage aan de oost-, zuid en westzijde met lessenaardak en steekkappen. Links de kapittelzaal met de bekapping van 1580, rechts de reester en de daarboven gelegen librije

voor het manoevreren met de koetsen werden nu de oostelijke, zuidelijke en noordelijke vleugel van het pand afgebroken. Een gelukkige omstandigheid is dat van de af te breken vleugels tevoren gedetailleerde tekeningen en plattegronden werden gemaakt. Frederiks baseerde zich op dit materiaal bij zijn reconstructie van het pand. Een probleem daarbij was dat de gevels zich ten tijde van de documentatie al lang niet meer in hun middeleeuwse staat bevonden. Alleen de vleugel aan de zuidzijde, tegen de kerkmuur, was grotendeels in oorspronkelijke staat gebleven. De tekening van deze vleugel toont de parterre met open bogen en een etage voorzien van een lessenaardak en steekkappen tegen de muur van de Nieuwe Kerk. De ramen zijn evident vergroot; het waren blijkens rekeningen van de glazenmakers kruiskozijnen van beperkter omvang. Terecht veronderstelde Frederiks een volledige omgang op de etage, althans in zijn restauratieontwerp tekende hij deze omgang aan de oost- zuid- en westzijde. Aan de noordzijde kwam hij in het gedrang met de daar aanwezige ramen en beperkte de omgang tot de parterre. In verband met bestemming van de achterliggende zaal tot koffiekamer bij de Statenzaal ging hij zelfs verder en bracht ter verbetering van de lichtinval in de koffiekamer nog kleine vierkante ramen boven het gootniveau aan.

Afb. 7: Oostelijke vleugel van het pand met piramidale kappen, zonder de etage

Zelfs steekkappen waren nu niet mogelijk zodat hij koos voor piramidale daken, die hij omwille van de uniformiteit ook bij de andere vleugels toepaste. Een andere wijziging was het hoger optrekken van het muurwerk van de zuidelijke en

Afb. 8: Westelijke vleugel van het pand met piramidale kappen en hoger opgetrokken muurwerk

westelijke gang van de etage. Hierdoor kon het lessenaardak, dat het niveauverschil met de muren van de achterliggende gebouwen overbrugde, vervallen maar door de grotere hoogte van de etage van het pand werd de bovenbouw nogal massaal ten opzichte van de parterre. Deze situatie is in grote lijnen gehandhaafd bij de restauratie door De Lussanet. Deze heeft de inwendige bepleistering niet gehandhaafd waardoor het pand een wat sombere ruimte is. Uit de archivalische gegevens blijkt onomstotelijk dat het pand een volledige omgang op de etage heeft bezeten. Het gebouw achter de noordelijke vleugel van het pand werd het eerste decennium na 1574 bewoond door de gouverneur De Haultain en in relatie tot deze woning wordt in de rekeningen gesproken van 'de ganck'. Ook in verband met de gebouwen achter de oostelijke en westelijke vleugel is sprake van een 'ganck' op de etage en die aan de zuidzijde bleef, zoals gemeld, tot aan de afbraak intact. Hoe fraai de parterre van het pand ook is gerestaureerd - Frederiks

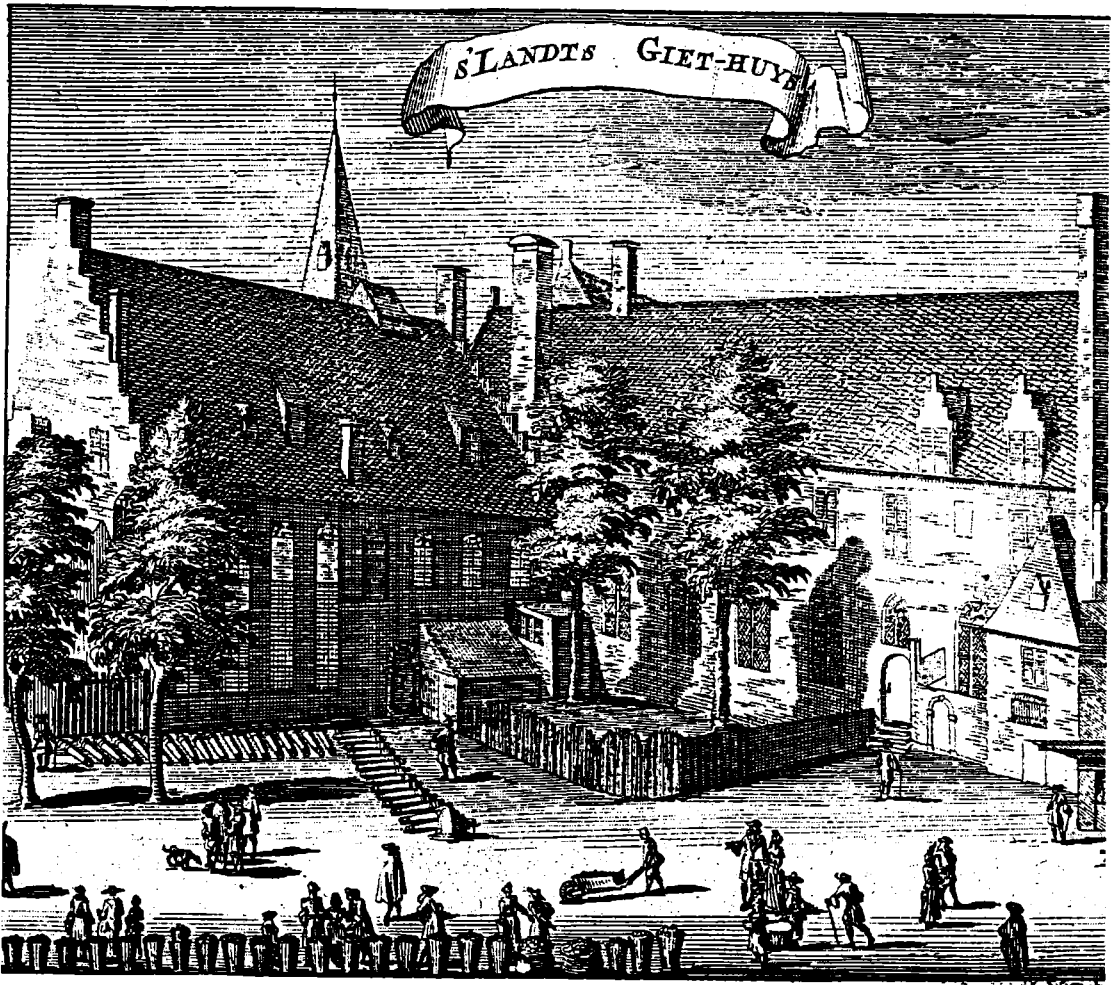
voegde ook een in gotische stijl ontworpen lavatorium toe - het pand is door het ontbreken van de etage en de gewijzigde vorm van de daken thans een torso. Ook zijn de omliggende gebouwen hierdoor geheel van elkaar geïsoleerd waar juist de onderlinge verbinding uitgangspunt was van de bouwwijze rondom een pandhof. De piramidale daken telkens boven iedere travee van het pand verstoren de onderlinge eenheid waar vroeger het lessenaardak in combinatie met de steekkappen een hechte binding gaf met de achterliggende gebouwen onder behoud van het ritme van de travee-indeling. Ik acht het dan ook te betreuren dat bij de wederopbouw na 1940 niet de kans is waargenomen op dit punt recht te doen aan de oorspronkelijke situatie. Ook al droeg men geen kennis van de toen nog in de archieven verscholen liggende feiten, vanuit algemene bouwhistorische inzichten kon men toch ook tot de conclusie komen dat een zo gebrekkig geheel niet de bedoeling kon zijn geweest van de kunstlievende abten.

Doorbraak Koorkerkhof-Groenmarkt

Voor de functie van de gebouwen rondom het pand bieden de rekeningen van de Munt van Zeeland welkome gegevens. De Munt werd in 1580 door de Staten van Zeeland opgericht om onafhankelijk te zijn van de monetaire politiek van de provincie Holland. De Munt had een publieke functie zodat men het nodig achtte de Abdij verder te ontsluiten. Dit realiseerde men door het aanleggen van een 'nieuwe strate'. De koolhof was reeds opengelegd door het afbreken van de muur tussen gebouwen aan de Korte St. Pieterstraat en de Koorkerk en het openstellen van de Blauwe poort. In het verlengde van het voormalige ziekenhuis bouwde men een representatieve ingang voor de Munt, de Muntpoort. In de kloostergebouwen moest een doorbraak worden gemaakt. De voornaamste werkzaamheden werden op basis van een bestek aanbesteed. Het bestek voor de oostzijde meldt het optrekken van een muur dwars door het kapittelhuis. Aan de kapittelzaal werd dus een travee ontnomen ten behoeve van de zogenoemde 'nieuwe strate'. Een obstakel was tevens de tegen het kapittelhuis aangebouwde 'consistorie'. Ook dit gebouw, waarover hierna meer, werd gesloopt. Aan de Groenmarktzijde werd ten behoeve van de doorbraak een travee van de kelder opgeofferd. Vóór 1574 bestond dus geen doorgang van de zijde van het koor naar de Groenmarkt. De Abdij was geheel naar binnen gekeerd en had voor het in- en uitgaande verkeer genoeg aan zijn Balans- en Blauwe poort.

Reefter en librije (K)

De bestekken maken nog melding van de oorspronkelijke bestemming van de gebouwen waar zij betrekking op hadden. Het bestek voor de doorgang aan de Groenmarktzijde noemt 'den ouden reefter' op de parterre boven de kelder en 'de liberie' daarboven. Dit was een klassieke combinatie. De reefter lag beduidend hoger dan het vloerniveau van het pand zodat zich tegenover het lavatorium waarschijnlijk een dubbele trapopgang heeft bevonden. Uit de rekeningen blijkt dat het deurportaal van de toegang tot de reefter is verkocht. Blijkens een afbeelding op een gravure in de *Kronijk* van Smallegange bezat de reefter spitsboogvensters. Frederiks heeft deze bij zijn restauratie teruggebracht. De Lussanet was niet van dit gegeven overtuigd en ontwierp kruiskozijsen met een vlakke driehoekige afsluiting aan de bovenzijde. In rekeningen van de glazenmaker in de jaren na 1580 is bij de Munt evenwel sprake van het plaatsen van glas in een 'harnas' zodat de gravure van Smallegange de situatie toch correct blijkt te hebben weergegeven - de bouwkundige vormen blijken over het algemeen zeer betrouwbaar te zijn weergegeven op de gravures van Smallegange, ook al is het perspectief soms gebrekkig. Bij de librije bestond enig hoogteverschil met de achterliggende gang zodat ook hier een opgang van enige treden zal zijn

Afb. 9: Oude reester en grote reester naar een gravure in de Kronyk van Smallegange (1690). De oude reester had blijkens deze afbeelding spitsboogramen op de parterre

toegepast. In de opmetingen van Frederiks is boven de librije een tongewelf getekend, kennelijk op grond van toen aangetroffen sporen. Van de kloosterbibliotheek is geen spoor terug te vinden, noch in de vorm van gesigioneerde handschriften of boeken noch in vermelding van de lotgevallen in de archieven. De librije moet een rijke inhoud hebben gehad; in de verhoren naar aanleiding van de beeldenstorm beschouwden de burgemeesters het als een grote verdienste dat zij de librije voor vernieling hadden behoed. Zowel de reeften als de librije moeten weidse ruimten zijn geweest. Beide zalen maten 8 x 26 meter.

Frederiks was in staat de reeften in ere te herstellen door de bestemming tot Statenzaal. Hij handhaafde echter de doorgang naar de Groenmarkt, menend dat het een laat-middeleeuwse ingreep was, nog uitgevoerd vóór 1574. Vanuit deze opvatting 'gotiseerde' hij de poort aan de Groenmarkt door deze van een middeleeuwse profilering en een kruisbloem te voorzien. De Lussanet respecteerde vanuit dezelfde gedachte dit Frederiks-element. Zo prijkt nu aan de Groenmarkt een gotisch poortje - een leugen in steen. Toewijzing van de westvleugel aan de Rijkspolitie leidde bij de restauratie door de Lussanet tot opdeling in kleine kantoor kamers. Van de ruimtelijke architectuur van deze vleugel is bijgevolg niets overgebleven.

Consistorie (H)

Aan de oostzijde werd, zoals gemeld, de 'consistorie' afgebroken. De sporen daarvan zijn nog zichtbaar. In de Koorkerk bevinden zich in de noordelijke wand twee dichtgemetselde spitsbogen en aan de buitenzijde zijn nog gewelfaanzetten tegen de steunberen zichtbaar. In 1942 is een uitvoerig onderzoek verricht aan de Koorkerk en Nieuwe Kerk door C.C. Labouchère en Th. Haakma Wagenaar. Daarbij zijn de fundamenten van deze uitbouw teruggevonden en is vastgesteld dat alleen het bovendeel van de boogstelling in open verbinding stond met de Koorkerk. De term 'consistorie' lijkt nieuw Calvinistisch taalgebruik. Het is echter denkbaar dat de ruimte na 1561 gebruikt werd voor de bisschoppelijke rechtspraak. De bijeenkomst van de bisschoppelijke vierschaar noemde men het consistorie. In de verhoren over de beeldenstorm wordt gewag gemaakt van een dringend advies van de burgemeesters van Middelburg om een koperen plaat en drie beelden boven het 'auditorium episcopael' weg te laten halen aangezien de bevolking daaraan aanstoot nam⁶. Dit zou op deze 'consistorie' betrekking kunnen hebben.

Kapittelhuis (F)

Zoals gemeld, bleef een bestek bewaard om een travee van de kapittelzaal af te zonderen als doorgang ten behoeve van de Munt. De aannemer diende een muur in het kapittelhuis op te trekken tot aan het gewelf, 'daerin begrijpende den pilaer'. Ook moest hij 'den outaar' afbreken. Ten behoeve van een woning bestaande uit hangende kamers beneden het gewelf en een zolderruimte daarboven diende hij twee schoorsteenkanalen tegen de muur te metselen. De 'grootte trappe' in de hoek, gemeld in het bestek voor de nieuwe bekapping boven de kapittelzaal, bleef gehandhaafd. Dit was kennelijk een trap om van de begane grond naar de omgang op de verdieping te gaan, gelegen in de ruimte tussen de derde travee van de kapittelzaal en de kerkmuur. Uit deze werkzaamheden wordt duidelijk dat de kapittelzaal, zoals gebruikelijk, drie traveeën omvatte. Frederiks trof in de zuidelijke wand aanzetten van een driedelig gewelf aan. Hij heeft de door hem gehandhaafde doorgang op basis van dit gegeven van een driedelig kruisgewelf

⁶ J. VAN VLOTEN (ed.), 'Onderzoek van 's Konings wege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van 1566 en 1567' *Werken Historisch Genootschap* (Nieuwe Reeks 18) (Utrecht, 1873).

voorzien. Vermoedelijk kende de kapittelzaal oorspronkelijk een tweedelige overwelling, in de laatste travee in een driedeling overgaand, als in de Nassaukapel te Brussel, teneinde het altaar een centrale plaats tegen de zuidwand te kunnen geven. In het restant van de kapittelzaal herstelde Frederiks het stenen gewelf. Om onduidelijke redenen bracht De Lussanet het stenen gewelf niet terug.

Afb. 10: Zijgevel van voormalige kapittelzaal, stoof en dormitorium

Hij construeerde in plaats daarvan een tweedelig tongewelf met de stenen pilaar als steunpunt in het midden. Deze wijziging is weinig gelukkig. De toch al verminkte kapittelzaal heeft hiermee een oneigenlijk accent in oost-west richting gekregen terwijl de lengteas juist van noord naar zuid verliep. Op deze wijze is de huidige zaal slechts een verminkt restant van de oorspronkelijke imposante kapittelzaal.

Dormitorium, stoove en privaethuis (E/F/G)

De bouw van de Munt deed nog meer onderdelen sneuvelen. Boven de kapittelzaal en de vermoedelijk daarachter gelegen 'stoove', de verwarmde werkzaal, verdween het dormitorium. In dit geval was het geen doorbraak uit oogpunt van toegankelijkheid maar sloop op grond van gebrek aan geld en materialen. Eerst trachtte men het dormitorium bij opbod te verkopen. Toen dit

niet lukte werd de sloop aanbesteed 'om het vijfde hout en de vijfde nagel' dat wil zeggen tegen 20% van de materiaalopbrengst. Sloop was in vroeger jaren - zelfs nog tot in deze eeuw - een lucratieve aangelegenheid. Uit combinatie van de gegevens over de sloop en het bestek voor de nieuwe bekapping boven de kapittelzaal kunnen we de afmetingen van het dormitorium reconstrueren. Het strekte zich uit van de achterzijde van de abtswoning tot aan de muur van de kerk: op de gevel van de priorswoning moest een nieuwe top worden geplaatst en in de tegenoverliggende muur dienden gaten te worden gestopt. Ook de 46.000 afgekomen dakleien en 136.900 stenen wijzen op een dergelijke uitgestrektheid. Het dormitorium was daarmee de grootste ruimte van de Abdij: 12 meter breed, 35 meter lang, aanzienlijk ruimer dan de grote reeffer, de huidige Statenzaal die 9 x 24 m meet. Uit het voorkomen van grote hoeveelheden 'boochstijlen' en 'kromhouten' kan worden afgeleid dat het dormitorium van een tongewelf was voorzien. De gegevens gunnen ons geen inzicht in de inwendige inrichting. In de jaren na 1574 is telkens sprake van het slopen van hout in het dormitorium ten behoeve van verbouwingen elders. Mogelijk waren onder een overkoepelend gewelf scheidingswanden voor slaapvertrekken aangebracht. De 'trappe van den dormiter' werd aan een timmerman verkocht. Tegen de kerkmuur zal zich behalve 'de groote trappe' ook een trap hebben bevonden om vanuit het dormitorium in het koor af te dalen voor het onderhouden van de getijden. In de nabijheid van het dormitorium moet het 'privaethuis' hebben gelegen. Een der bestekken meldt de sloop van dit onderdeel; het gebouw moest onder het straatniveau worden overwelfd; blijkbaar bevatte het een kelder die aanvankelijk boven de begane grond reikte. De exacte plaats is bij gebrek aan verdere aanwijzingen niet te achterhalen. Frederiks en De Lussanet wisten niet van het bestaan van het dormitorium zodat van herstel van deze ruimte geen sprake is geweest bij hun restauraties. Zij maakten een tweedeling op de etage. De ruimte boven de kapittelzaal werd bij de wederobouw bestemd tot depot van de Provinciale Bibliotheek, na het vertrek van deze instelling tot filmzaal van de afdeling voorlichting van de Provincie. Zo is ook de etage van deze vleugel slechts een schim van de luisterrijke bouw van weleer.

Statenvleugel (I)

Het gebouw aan de noordzijde van het pand is al zijdelings ter sprake gekomen. We vinden hier in de documenten geen vroegere bestemming vermeld. De verdieping blijkt na 1574 te worden bewoond door de gouverneur De Haultain. De ruimten boven de kelders, worden 'de raadkamer' en 'de zale' genoemd. In ramen van de zaal lieten de Staten van Zeeland wapens van de stemhebbende steden aanbrengen. In de notulen van de Staten is soms ook sprake van vergaderingen ten huize van de gouverneur, in de 'rekenkamer'. Waarschijnlijk betreft het hier een traditionele bestemming, althans voor wat betreft het vergaderen van de Staten en het afhoren van de rekeningen. De abt was in de middeleeuwen het eerste lid van de Staten van Zeeland, naast de adel en de steden. Hij droeg zorg voor het bijeenroepen van de Staten en ontving deze in de Abdij. De Staten hadden een eigen financiële administratie die niet onder het beheer van de landsheer ressorteerde. Voorts beschikte de pensionaris van de Staten over een 'offieekamer', een ambtsvertrek. Het ligt daarom zeer voor de hand dat met het gebruik van deze vleugel na 1574 een bestaande traditie werd voortgezet. Waar eens de abt de Staten van Zeeland ontving, vergaderde nu het nieuwe regime. Een extra aanwijzing in deze richting kan de evident middeleeuwse ingangspartij in de zuidwestelijke hoek van het Abdijplein zijn, die is afgebeeld op de gravure van Van de Venne. Achter de schutting is een portiek met gotische driepas zichtbaar die op grond van deze vormgeving niet van 1574 of later jaren kan dateren. Met het oog op een strikte scheiding tussen het eigenlijke klooster en openbare

ruimten is het denkbaar dat wereldlijke personen deze vleugel uitsluitend via de ingang in de hoek van het plein mochten betreden. Frederiks benutte de parterre van deze vleugel als koffiekamer bij de Statenzaal. Na de oorlog werd ook deze vleugel aan de Rijkspolitie toegewezen en geheel in kleine kantoorruimten opgedeeld.

Keuken van de Abdij (J)

De Staten maakten alleen gebruik van de 'raadkamer' aan de oostzijde. Het is denkbaar dat de daarop aansluitende 'zale' dienst deed als reefter ten behoeve van de dagvaarten van de Staten. Deze sloot immers aan op de keuken van de abdij die op het kruispunt lag van de beide reefters en het grafelijk logement. De keuken was een vierkante ruimte zonder indeling in verdiepingen, kennelijk om alle rook en walm vrij te kunnen laten optrekken. Niet alleen ten opzichte van de omringende zalen was de keuken zeer praktisch gelegen, ook met de kelders onder de oude reefter en onder de Statenzalen was dit het geval. Men duidt deze kelders wel eens als krypte aan; het zijn echter vanouds provisiekelders voor wijn, bier en levensmiddelen.

Kloosterkoor, middenkoor, parochiekerk (Y, YY, Z)

Uit de tekst van de verhoren naar aanleiding van de beeldenstorm in 1566 krijgen we een duidelijk beeld van de functie van de kerkgebouwen. De huidige Koorkerk wordt het 'conventscoir' genoemd, de kloosterkerk, die behoudens bijzondere omstandigheden niet voor de burgers toegankelijk was. Daarachter lag, gescheiden door een eikehouten oxaal, het 'middelcoir' dat dienst deed als koor bij de daarachterliggende parochiekerk of 'voirkercke'. Deze ruimten stonden, afgezien van de scheiding op de begane grond door het oxaal, in open verbinding met elkaar. Blijkens het verslag begaf de koster heer Jan zich bij het eerste tumult van de beeldenstorm naar het kloosterkoor 'van daer men siet in de voirkercke'. Het kloosterkoor was vóór de brand, die de drie kerken en toren in 1568 in de as legde, zeer rijk versierd. Achter het altaar verhief zich een reusachtig altaarstuk geschilderd door Jan de Mabuse dat het aanzicht van de gehele kerkruijme moet hebben gedomineerd. Het altaar was voorzien van een kostbaar antependium met voorstellingen van de lijdensweg van Christus, thans nog aanwezig in het Museum voor Schone Kunsten te Brussel. Terzijde bevond zich een praalgraf voor de Roomskoning Willem II. In de verhoren is sprake van een sacramentshuis met vergulde traliën. Ook was een orgel voorhanden - de intronisatie van Nicolaas de Castro werd opgeluisterd met zang, 'orgelengespel' en muziek op andere instrumenten. Bij de brand van 1568 ging dit alles jammerlijk verloren. De Castro nam evenwel de wederopbouw met voortvarendheid ter hand. Het koor, voordien voorzien van een hoog houten gewelf, werd nu uitgerust met stenen gewelven, kennelijk om een herhaling van het gebeurde te voorkomen, althans de schade te beperken. De Castro liet een nieuw oxaal ontwerpen naar voorbeeld van dat in de St. Nicolaaskerk te Brussel. Voor de proportionering werd de architect Cornelis Floriss. ingeschakeld, voor de overige aspecten 'mr. Christiaen de schilder' uit Brussel. In 1569 werd het oxaal aanbesteed. Het moet ook zijn geplaatst want na 1574 is in de rekeningen de sloop verantwoord. Het koor en de middenkerk werden bij de herbouw boven het gewelf vlak afgedekt, zoals bij Engelse kathedralen. Het is niet duidelijk of deze afdekking als een noodvoorziening was bedoeld. Daartegen pleit een opvallend element, een lantaarn boven de middenkerk. Deze ruimte, ingesloten tussen koor en parochiekerk, in oost-west richting, en tussen toren en kloostergebouwen in noord-zuid richting ontving nauwelijks licht via ramen. Hierin is voorzien met een lantaarn die via een zogenaamd Godsoog, een grote ronde uitsparing in het gewelf, het middenkoor

Afb. 11: Huidige staat van de gevel aan de Groenmarkt met gemoderniseerde ramen

verlichtte. Dit moet een fraai effect hebben gegeven voor het onder de gewelfopening geplaatste Maria-altaar. De lantaarn, althans de basisconstructie, is tot de restauratie van 1885-1917 aanwezig gebleven. De gewelfopening is toen dichtgezet met als gevolg dat het middenkoor een duistere, sombere ruimte werd. De restauratie na 1940 heeft hierin geen verandering gebracht. De parochiekerk is na de brand van 1568 vergroot. Aanvankelijk was een platte zoldering aangebracht. Onderzoek door De Labouchère en Haakma Wagenaar heeft uitgewezen dat bij de wederopbouw houten gewelven waren voorzien. De parochiekerk kende vóór 1569 blijkens sporen in de bewaard gebleven noordelijke kerkmuur tongewelven met trek balken. Bij de herbouw van de kerken na 1940 is voor deze oplossing gekozen. De toren ressorteerde vanouds onder de Abdij. Na de brand zal hier een noodvoorziening zijn getroffen. Afbeeldingen van vóór de brand zijn niet bewaard gebleven; de spits is eerst in 1593 aangebracht. Onzeker is of daarbij een reeds bestaand ontwerp is toegepast. De torenspits is na een brand in 1713 in gewijzigde vorm herbouwd. Bij de wederopbouw na 1940 is een gewijzigde vorm gekozen in verband met de klankontwikkeling van het carillon. De toren verjongt nu geheel via rechtstaande lijnen waarmee hij nog verder af is komen te staan van de in schuine lijnen verjongende vorm van 1590.

Hiermee zijn we aan het einde van onze tocht op zevenmijlslaarzen langs de gebouwen van de Abdij. Het korte tijdsbestek liet niet meer uitweidingen toe. Tenslotte nog enige algemene opmerkingen. Vergelijken we de reconstructie van de gebouwen vóór de confiscatie met de huidige toestand dan is het meest opvallende verschil het verdwijnen van de grote zalen en invulling van deze met tal van kleine werkvertrekken en gangen. Na de restauratie door Frederiks was dit in veel mindere mate het geval. Hoofdoorzaak van dit dichtslibben bij de wederopbouw na 1940 was de verplaatsing van de provinciale griffie naar de nieuwbouw aan de St. Pieterstraat. De Rijksdiensten die in de gebouwen aan het pand werden ondergebracht hadden slechts behoefte aan werkvertrekken. Enige jaren geleden keerde het Provinciaal Bestuur terug in deze gebouwen. Had de provincie de beschikking gehouden over dit deel van de Abdij dan waren stellig meer zalen intact gebleven. De lering uit de perioden van restauratie en wederopbouw is dat programma's van eisen voor de gebouwen van van zeer tijdelijke en voorbijgaande aard zijn. Eisen voor het gebruik door de Rijkspolitie, de Rijkswaterstaat en het Kadaster zijn met het vertrek van deze diensten weggevallen. Men doet er dan ook het beste aan zoveel mogelijk de historische waarden van het complex tot uitgangspunt te nemen en aanpassingen ten behoeve van tijdelijke bestemmingen als omkeerbare voorzieningen aan te brengen. Op deze wijze wordt voorkomen dat waardevolle elementen op grond van voorbijgaande bestemmingen en tijdelijke behoeften verloren gaan. Ik hoop dat op termijn nog eens correcties kunnen plaatsvinden zodat de situatie van vóór de confiscatie van 1574, officieel uitgangspunt van de beide voorgaande restauratieprojecten, dichterbij wordt benaderd en de grootse architectuur van de gebouwen beter tot zijn recht komt.

Jan Hendrik Kluiver

Koorheren en preektijgers
**Op zoek naar spiritualiteit in de
schaduw van de macht**

G.J. Smit

Macht en spiritualiteit. Vanaf het begin van onze Abdij zijn ze samen opgegaan. Na 1574 niet minder dan ervoor. De Middelburgse Abdij is tot op vandaag zowel een bestuurlijk centrum als een oefenplaats van spiritualiteit. Wat er veranderde is dat er een steeds grotere scheiding is gekomen aan verantwoordelijkheden: kerk en staat zijn losgegroeid. De sterke vervlochtenheid van macht en spiritualiteit heeft ertoe bijgedragen dat er een eind kwam aan de norbertijnse bewoning van dit complex. Maar ook na de opheffing van de Abdij is er nog zo'n tweehonderd jaar sprake geweest van besturen en geloven in nauwe verwevenheid.

Hoe men ook over de norbertijnse periode denkt (en kritiek is nu makkelijk), het is een pogen geweest om het hele leven in relatie tot God te zien. Het hele leven. Zowel in de breedte als in de diepte. In de breedte door de mensen van Walcheren en ver daarbuiten te regeren; in de diepte door de spirituele oefeningen in de *disciplina* van het kloosterleven - met het brevieren en het vieren van de getijden, kortom met een intense omgang met vooral de psalmen. Aanvankelijk was alles in één hand. De heren die de dienst uitmaakten, vierden als koor de dienst aan de Heer. Niemand had oog voor het probleem: als de heerser in een exclusief priesterlijke relatie tot God staat, tot wie zal de verdrukte gaan?

Al veranderde er in 1574 kolossaal veel en overheerst de discontinuïteit (we spreken van de opheffing van de Abdij), vandaag wil ik zoeken naar sporen van continuïteit. Kort wil ik stilstaan bij de vragen naar de koppeling van de kerkelijke en wereldlijke macht om wat dieper in te gaan op een lijn in spiritualiteit die doorloopt tot op vandaag. Om die lijn op het spoor te komen heb ik - en dat is een persoonlijke keuze - gelet op de omgang met de psalmen. Immers de psalmen zijn, als vertolking van de 'condition humaine' en als zucht tot God een nimmer verdrogende bron voor spiritualiteit. Voor de eerste zangers, de Joden, zijn deze liederen zo sterk dat zij hen het hoofd boven water doen houden in alle verschrikkingen die zij verduren. Daarnaast vormen de psalmen het hoofdonderdeel van de getijdendiensten in de kloosters. En tenslotte, als rijmzalmer, zijn zij de geestelijke bagage van protestantse gelovigen.

Over de verhouding kerk en staat in de periode van de Nadere Reformatie, de 16e en het eerste deel van de 17e eeuw, is veel geschreven. Het streven naar theocratie heeft de aandacht van velen geboeid en is onderwerp van een groot aantal studies. Het heeft ook iets. "Het samenleven en samenwerken van kerk en staat, beide door God gesteld, om zijn eer te bedoelen en het heil van het gemenebest." Naast de kerk, werden de Staten medebewoners van de Abdij. Dat pastte, ook ideologisch.

De SPOM-poort is haast een teken van de theocratie. De poort werd in 1592 gemaakt als een extra toegang tot het Abdijplein. De gewijde plaats werd toegankelijk voor de bestuurders en het volk. Daarom stonden op de omlijsting de letters S.P.Q.M. (Senatus Populus Que Medioburgensis). Toen het streepje van de Q vervaagde, werd de naam

SPOM-poort. Het is tekenend dat het na de laatste restauratie een heel klein poortje is geworden en dat de omlijsting elders werd geplaatst. Wij weten niet goed raad meer met de theocratie.

Kerk en staat. Twee typen van overheid. Het leek een heldere boedelscheiding. Aan de ene kant de Staten en broederlijk daarnaast de leiding van de gemeente. Verbondenheid werd gevonden in het feit dat beide huisden in het ene Abdij-complex. Maar ondanks de principiële gescheidenheid raakten ook nu de belangen verstrengeld. De Staten betaalden mee aan de predikantstraktementen en bemoeiden zich met de beroeping van hen. Een vervolg van het oude "ius ministrandi"? In ieder geval een unieke regeling, die alleen in Zeeland werd gepracticeerd. Ter beroeping van een nieuwe predikant werd een "collegium qualificatus" ingesteld. Een gemengde commissie van leden van de magistratuur en de kerkeraad. Daardoor bleef de verhouding kerk en staat beter dan in de overige delen van de Republiek. De predikanten op hun beurt zochten naar invloed om hun theocratisch ideaal te realiseren. Daarnaast, in hun politieke prediking, werden zij zich steeds meer bewust van een andere macht. De macht van het woord.

Zo kwamen na de koorheren de preekijgers. Ik heb dat altijd een merkwaardig woord gevonden. Een vos kan de passie preken, een slang listige dingen fluisteren, zelfs een ezel(in) kan spreken, maar aan een tijger wordt doorgaans geen bijzonder verbaal vermogen toegedicht. Toch laat de samenstelling van dit woord zien hoe woord en macht samen gaan en van hoe groot belang de preek werd gezien - als machtsfactor! Die macht werd ontleend aan God, met wie men een relatie zocht en onderhield door geestelijke oefeningen. Net als bij de koorheren voordien.

De magistraten op hun beurt wisten zich te regeren bij de gratie Gods. Met woorden uit *Romeinen 13* wilde zij hun eigen gelijk onaantastbaar maken, goddelijk sanctioneren. In sommige gevallen eisten zij dat de predikanten de gemeente inpeperden volgzzaam en gehoorzaam te zijn. Een incident tijdens een dienst van Smytegelt laat zien dat de nauwe verbondenheid naar haar einde liep.

Het is 1702. Als rellen de stad onbestuurbaar dreigen te maken, roept het stadsbestuur de hulp in van ds Smytegelt. Over de kerkdienst die dan volgt vermeldt Nagtglas:

De geheele magistraat is aanwezig, maar de heren kijken elkaar verwonderd aan, als niet de gemeente maar hunzelve de les wordt gelezen... Verbazing is er te zien op de gezichten in de Herenbanken, maar als de godsdienstoefening geeindigd is, zegt de voorganger op de hem eigen indrukwekkende wijze, dat hij een gemeente die zich tegen de overheid verzet de zegen Gods niet geven kan.

Daarop verlaat hij de preekstoel. Na de deining die dat veroorzaakt, bestijgt Smytegelt de preekstoel opnieuw om alsnog de zegen te geven. Echter op voorwaarde dat de rellen ophouden en men de wettelijke regering gehoorzaamt en iedereen, magistraten en gemeenteleden, zichzelf kritisch onder de loep neemt.

Het eindigde met toch de zegen. Immers de pastoraal bewogen dominee wist uit ervaring dat je niet zonder kunt. Hij wilde de mensen niet zonder dit in de protestantse eredienst geladen moment van aanwezigheid Gods laten gaan. De spiritualiteit won het van de macht.

In het 2e kwart van de 17e eeuw, als het de Nadere Reformatie overgaat in het Piëtisme, raakt het met de verstrengeling van kerkelijke en wereldlijke macht gedaan. Ook wat dat betreft staat de figuur van Smytegelt op een scharnier in de tijd.

Smytegelt kwam niet uit de lucht vallen, hij stond in een traditie. Zeker in een lijn van Middelburgse predikanten, waarvan ik er uit de tijd voor Smytegelt één wil noemen, **Willem Teellinck**. Van 1613 tot 1629, het jaar van zijn dood, was hij verbonden aan de Nieuwe Kerk, die sinds 1577 ter beschikking was gesteld aan de hervormde gemeente. In hem ontmoeten we een van de kopstukken van het begin. Robuust, steeds in de weer met de vragen naar de inrichting van het gehele leven onder het beslag van de woorden van God. Voor Teellinck was devotie: zich in kleine en grote dingen wijden aan God. Naast zijn theocratisch machtsstreven, was hij een beoefenaar van de spiritualiteit met een discipline die aan het kloosterleven doet denken. Hij vierde in huis met gezin en personeel drie keer per dag een korte getijden-dienst en voedde zijn persoonlijk geloof naast schriftmeditatie vooral met geestelijke oefeningen die hij ontleende aan de mystiek werken van Bernard van Clairvaux. Tenslotte ontkwam Teellinck echter niet aan een verregaande rationalisering van de theologie in dogmatisme.

Als kinderen van hun tijd gingen de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie steeds meer puur rationalistisch te werk, waarbij men teruggreep op de methode der Scholastiek. In verzet daartegen (niet openlijk want dat zou tot de verdenking van onrechtzinnigheid leiden), zie je vertegenwoordigers van het gereformeerd Piëtisme zoeken naar een nieuwe taal om de Schrift ter sprake te brengen. Dat wordt een taal die veel gevoeliger wordt.

Zo komen we terug bij de legendarische figuur van **Bernardus Smytegelt**. In 1694 was hij naar Middelburg gekomen. Tot 1735 diende hij de gemeente. Toen voortgaande ziekte hem het preken belette, werd hem emeritaat verleend. In 1739 stierf hij, 73 jaar oud. Hij leefde celibatair en hield ter opbouw van zijn geloof oefeningen in spiritualiteit die nu bevinding werd genoemd.

Als pendant van de pelgrimage, sprak men in zijn tijd met voorliefde over "Eens Christens reize naar de eeuwigheid". Het boek met deze titel van de Engelse schrijver John Bunyan raakte spoedig in het Nederlands vertaald en stempelde de vroomheid, waarin allerlei vormen van allegorese en vergeestelijking vrij spel kregen. Zo kon een zelfde tekst steeds weer tot nieuwe preken aanleiding geven. Wat Smytegelt hieromtrent presteerde, mag als een absoluut record worden beschouwd. Posthuum verscheen in 1744 het boek dat hem beroemd heeft gemaakt: "Het gekrookte riet". In de voorrede schrijft de uitgever:

Dit werk van den zaligen Heere Bernardus Smytegelt, dat wy in het ligt en u onder het oog brengen, goedgunstige Lezer, behelst, gelyk de Titel aanwyst, in 't geheel hondert vyf en veertig Predicatieën over de woorden, die men vindt in Mattheus XII:20 en 21. Dezelve zyn door dien Beroemden Man voor de aanzienlyke Gemeente te Middelburg gepredikt, en aldaar van Hem in de Nieuwe Kerk begonnen op den tweeden Maart 1720, en in dezelve Kerk geëindigt op den derden September 1734.

Zijn volgehouden keuze verraadt ook een voorliefde voor dit gekrookte riet. In zijn preken met een pastorale benadering boorde hij een laag aan die tegenvuur bood tegen het dogmatisch bombast van die dagen, de laag van het gevoel.

Zijn piëtistische toon sloot haarfijn aan bij de Zeeuwse mentaliteit die in het boek van De Vrijer over Smytegelt als volgt wordt gekarakteriseerd:

"De Zeeuwse psyche stelt zich gemakkelijker open voor het piëtisme dan andere groepen in het Nederlandsche volk waardoor het piëtisme een grootere stempeling van het volksleven en het persoonlijke leven ten aanschouwe geeft dan elders in den lande. De Zeeuwen zijn enigszins naar binnen gekeerd. Zij zijn gevoelig. In hun vroomheid, of zij orthodox of liberaal zijn, overweegt niet het verstand maar het gemoed... De Zeeuwen hebben een melancholischen inslag....Op dezen melancholischen voedingsbodem, versterkt door het altijd dreigende gevaar van overstromingen, kan het geloofsleven gemakkelijk den vorm der innerlijke onzekerheid aannemen..."

Dankbaar valt hem bij als hij schrijft:

"Het zeeuws calvinisme had behalve een verstandelijk dogmatische ook een andere, meer gevoelsmatige trek, die sterk op het gemoed betrokken was."

Op dezelfde bodem gedijde ook een zangerigheid die openstaat voor het poëtische.

Dat doet ons iets zeggen over **Jacobus Willemsen**, de eerste dichter-dominee in ons betoog.

Hij was een collega van Smytegelt en liet een ander staaltje van welbespraaktheid zien. In 1774, toen hij zijn 50-jarig predikantschap herdacht, hield hij in de Nieuwe Kerk een dienst die van 5 uur 's middags tot 10 uur 's avonds duurde. Twee weken later herhaalde hij dit kunststukje in een ander kerkgebouw. De naam preekijger gaat iets meer spreken. Niet zozeer zijn uitputtende prediking maar zijn streven naar een nieuwe psalmberijming maakt hem van belang. Als dichter, hij maakte deel uit van het Vlissingse dichtgenootschap "Conamur Tenues Grandia", stoorde hij zich aan het kreupelrijm waarmee de gelovigen al heel lang de psalmen op de lippen namen in de berijming van Petrus Dathenus. Vanuit het dichtgenootschap werd menig aanval op de berijming van Datheen ingezet.

Dit verzet tegen Datheen staat in een geschiedenis waarin iets gezegd kan worden over de Nationale Synode van Middelburg in 1581. Deze synodevergadering hield zich vooral bezig met de verhouding van kerk en staat. In dat kader berispte men Datheen, die de tolerante houding van Willem van Oranje ten opzichte van rooms-katholieken landgenoten had gekappitteld. Tegelijk hoopte men met hem ook een gesprek te voeren over de psalmberijming.

Heeft men gehoopt dat Datheen zijn berijming van de psalmen, een vertaling uit het Frans, zou willen terugnemen? Er was namelijk een betere voor handen, de berijming van Philips van Marnix van Sint Aldegonde, die uit het Hebreeuws vertaalde. Deze begenadigde dichter woonde op het kasteel in Souburg. Zijn eerst proeve van berijming verscheen in 1580. De voldragen vrucht verscheen in 1591 bij Richard Schilders te Middelburg onder de titel: "Het boeck der psalmen. Wt der Hebreïsscher sprake in

Nederduytschen dichte". Helaas kon er in 1581 geen besluit worden genomen (Datheen weigerde ter synode te verschijnen) en heeft het Nederlands protestantisme twee eeuwen moeten wachten op een berijming die weer iets met poëzie van doen had.

Dat werd de Statenberijming uit 1773, een berijming waarin de ach's, de och's en de wee's veelvuldig worden gebruikt. Na het spreken over gevoelige preken komen nu de gevoelige liederen in beeld. Hiermee slaan we de brug naar de volgende preekrijger, opnieuw een dominee-dichter, en niet de minste: **Jan Jacob Lodewijk ten Kate**.

We zijn plotseling een kleine 100 jaar verder in de geschiedenis en zien de dominees in een totaal andere outfit dan voorheen, de toga heeft zijn intree gedaan. Niet zonder slag of stoot. Het verzet tegen deze dracht die als wuft en pretentief werd gezien (dus toch weer macht!), leidde in de Abdijkerken tot ware rellen waardoor menig kerkdienst verstoord raakte. Maar hoe dan ook, in toga ontmoeten wij dus Ten Kate. Van 1850-1860 was hij predikant in de Abdij. Een mens die in zijn dichtens inspeelde op het gevoel. Hij bezat onmiskenbaar de gave van het woord, maar boze tongen beweren dat hij totaal niets te zeggen had. Een tijdgenoot beschrijft zijn redenaarstalent als volgt:

"Met schitterende ogen en onweerstaanbare geestdrift vangt hij aan te spreken, eerst zacht en zangerig, weldra luider, klankvoller. Een stroom van verzen vloeit gestaag, overvloediger, geweldiger, bruisender - de hoorders volgen beweegloos, ingespannen de muziek van zijn stem. Eindelijk als de improvisator zwijgt, ontwaken zij als uit ene betovering..."

Zo hoort hij thuis in de rij van de preekrijgers. Zijn werk heeft in brede lagen de spiritualiteit gevoed. Ook deze dichter hield zich bezig met het psalmboek. Hij maakte een nieuwe berijming daarvan die in 1874 verscheen. Zijn versie van psalm 23: "De Heer is mijn Herder", is tot op vandaag een graag gezongen lied, dat gevoelige snaren raakt. Ook andere van zijn gedichten en liedteksten worden nog steeds met instemming gezongen, enkele zijn haast onsterfelijk geworden, zoals "Weest gegroet, gij eersteling der dagen" en de vroegere bewerking van het zg. Lutherlied: "Een vaste burcht". In de *Gezangenbundel der Nederlandsche Hervormde Kerk* uit 1938 stonden 15 liederen van zijn hand, in het *Liedboek voor de Kerken* uit 1973 nog steeds 5! Met een woord van zijn eigen hand: "Komt, laat ons voortgaan kind'ren".

We gaan naar de volgende eeuw, dat is de onze. Een eeuw waarin een duidelijke cesuur ligt door de Tweede Wereldoorlog. Dat geldt zeker voor het Abdijcomplex, dat grotendeels werd verwoest en van de grond moest worden opgebouwd. Na de wederopbouw onder de bezielende en deskundige leiding van De Lussanet de la Sablonière zien we het gebouw uit de as herrijzen en lopen een aantal zaken in het oog. Bij voorbeeld de herinrichting van de Nieuwe Kerk.

Voor de oorlog beheerste een zware preekstoel - ook visueel - het centrum van de kerk. Na de oorlog kwam er in de inrichting van Rothuizen een rankere kansel, nu als onderdeel van een liturgisch centrum waarvan de tafel het middelpunt vormt. Een wat ruimere aandacht voor de liturgie deed voorzichtig haar intree.

Als preekrijger, alhoewel het woord langzamerhand niet meer geheel van toepassing is, noemen we dominee **Henk van der Linde**. Een geliefd pastor en diepgaand prediker die door zijn inzichten ten aanzien van spiritualiteit en liturgie overging tot de *Romana*. De schrik was groot maar tekenend is dat ook na zijn overgang, hij werd hoogleraar in Nijmegen, Van der Linde minstens een keer per jaar welkom bleef op de preekstoel van

de Nieuwe Kerk. Daar keerde langzamerhand het tij en werd in de inrichting van de eredienst steeds meer aansluiting gezocht bij de vroeg katholieke traditie en bij het synagogale rooster van de lezing van de *Tora*. Beide ontwikkelingen doen mensen de psalmen nieuw lezen. En ook nieuw zingen! Want inmiddels was er ook een nieuwe psalmberijming ontstaan. Direct, met kennis en invoelingsvermogen (zo vlak na W.O. II) uit het Hebreeuws vertaald en berijmd. Terzake kundige exegeten vormden een kring van dichters met o.a. Martinus Nijhoff, Willem Barnard en Jan Wit. Na het gereedkomen van de psalmberijming is deze kring doorgegaan en stond zo aan de wieg van het *Liedboek*.

Op verzoek van de Staten van Zeeland en met haar medewerking werd dat ten doop gehouden tijdens een grote manifestatie in de Abdij, een unieke plek voor deze historische gebeurtenis.

Het verschijnen van het *Liedboek* werd begeleid door een grote tentoonstelling over het Nederlandse kerklied sinds de Reformatie onder de titel "Jubilate Deo". De tentoonstelling was georganiseerd door de Provinciale Bibliotheek van Zeeland en was te zien in de Abdij.

Het "Liedboek voor de Kerken" bevat naast de 150 berijmde psalmen veel hymnen en sequenzen uit de ongedeelde kerk, liederen uit de schat der eeuwen en ook bijdragen van rooms-katholieke dichters van Vondel tot Naastepad en Oosterhuis. Zij vormde een bron van een hernieuwde spiritualiteit, nu in het kader van een liturgisch reveil waarin enkele tendenzen opmerkelijk zijn:

- * liturgie en bijbel zijn sterk op elkaar betrokken. Er ontstaat meer kennis over de interne verwantschap;
- * de psalmen worden in de liturgie weer in ere hersteld;
- * in deze ontwikkeling wordt geluisterd naar de ervaringen van kloosters en Abdijen;
- * een toename van retraites door predikanten bij Trappisten en Norbertijnen leidt tot kennis van de getijden;
- * een ontdekking van de kracht van het Kerkelijk Jaar naar de orde van het Romeinse Missaal. Overigens juist nu de belangstelling daarvoor in de Rooms Katholieke Kerk na Vaticanum II aan het verflauwen is;
- * een nieuwe aandacht voor de mystiek en de teksten van Bernardus van Clairvaux en
- * een nieuwe en groeiende interesse voor de geschriften van Augustinus.

Zo groeit er de laatste tijd onder dit dak een geloofsbeleving die, sterker dan vroeger, verwant is aan die van de oorsprong van de Abdij. De laatste jaren gebeurt dat in een federatief verband van de Hervormde Centrum gemeente met de wijkgemeente Centrum van de Gereformeerde Kerk van Middelburg. Een aardig terzijde hier is de vermelding van de Synode van Middelburg uit 1967. Een synodevergadering waarin de Gereformeerde Kerken in Nederland de deuren opende naar een liturgisch ontwaken. In de gemeente die nu huist in de Nieuwe Kerk werd onlangs een liturgiekatern vastgesteld, waarin het oecumenisch ordinarium wordt gevolgd en waarin in groeiende mate gebruik wordt gemaakt van teksten en voorstellen van de Werkgroep voor Liturgie Heeswijk in haar publikaties door de Abdij van Berne.

Ik kom tenslotte op het nu waarin ik als een van de abdiypredikanten het woord mag voeren op deze studiedag. In mijn werk staan liturgie en stadspastoraat (Lange Jan Project) op de voorgrond, macht heb ik niet meer, daarvoor is de kerk als

machtsinstituut verdwenen. Ik zal er niet om rouwen, wellicht opent het juist nieuwe mogelijkheden. Slechts één ding vind ik verdrietig: dat de kloostergang niet meer ter beschikking staat voor het brevieren. Wat zou er daar, gaandeweg, aan spiritualiteit gewonnen kunnen worden, vooral nu planten de muntslagerij hebben vervangen.

Al met al hoop ik dat ik met mijn positie en mijn werk mag staan in de traditie die teruggaat op die van de werkzaamheden van de norbertijnen, hoe gepokt en gemazeld ik ook ben in het gereformeerd protestantisme dat me als kind vertrouwd maakte met de psalmen. Op nieuwe wijze zijn ze gaan spreken toen ik de getijden leerde bidden. Aan beide tradities dank ik de inspirerende ommeegang met deze teksten, als een levende bron van spiritualiteit, die nog extra gevoed wordt door de historische omgeving waarin ze worden geproefd, dag aan dag.

De torens wijzen naar omhoog,
de muren soms drie meter dik,
een torenvoet die vastheid biedt
aan wie een weg zoekt op de aarde.

LIJ is de taal die er weerklinkt,
een klank, sonoor en vals en helder,
een carillon, de toon vervliegt
als psalmen in een stervend mens.

En psalmen zingen zacht en zeker
een ieder weg die zich verhief,
het klinkt, het streelt en zachtjes
vloekend overwint het ons verdriet.

Gert Jan Smit

Geraadpleegde literatuur

VAN ANDEL, C., *Tussen de regels, de samenhang van kerkgeschiedenis en kerklied* ('s Gravenhage, 1968).

BALKE, W., 'De nationale Synode te Middelburg', *Omgang met de reformatoren* (Kampen, 1992).

VAN DER BIJL, M., *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergrond van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981).

BOUTERSE, J., 'Vaste voet op Zeeuwse grond', *Nehelennia* 106 (1996).

BOUTERSE, J. (ed.), *Classicale acta 1573-1620, deel IV* (Provinciale Synode Zeeland, R.G.P., kleine serie 79) (Den Haag, 1995).

BOSCH, R.A., *En nooit meer oude psalmen zingen, zingend geloven in een nieuwe tijd, 1760-1810* (Zoetermeer, 1996).

VAN DER KAMP, G.C. 'Liturgische bewustwording in de gereformeerde kerken', M.E. BRINKMAN (red.), *100 jaar theologie, aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992)* (Kampen, 1992).

DE BRUIJN, J. en HEIJTING, W. (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden, van de zestiende eeuw tot heden* (Kampen, 1991).

DE BRUIN, M.P., 'De Norbertijnen in de Zee-landen', *Zeeuws Tijdschrift* 33 (1983) 3.

DANKBAAR, W.F., 'Zeeland en de Dordtse Synode', *Zeeuws Tijdschrift* 19 (1969) 3.

ENGELBERTS, W.J.M., *Willem Teellinck* (Amsterdam, 1973²)

GENIETS, A.E., 'Bron en Stroom, ontmoeting met de Norbertijnen', *Zeeuws Tijdschrift* 33 (1983) 3.

GENIETS, A.E., *Wie en wat bezielt Norbertijnen in hun gemeenschapsleven en in hun dienst van God en de mensen?* Rede uitgesproken te Middelburg op 15 april 1992.

DE JONG, O.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk, 1972).

KORTEWEG, A. en IDEMA, W., *Vinger Gods, wat zijt gij groot* (Amsterdam, 1978).

VAN DER LINDE, S., 'De twee gestalten van het Rijk; de verhouding kerk-staat', *Woord en Werkelijkheid. Over de theocratie* (Nijkerk, 1973).

VAN DER LINDE, S., 'Twee eeuwen protestantse geloofsbeleving', *Vromen en Verlichten. Twee eeuwen protestantse geloofsbeleving, 1650-1850* (Utrecht, 1974).

MEERTENS, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende eeuw en de eerste helft der zeventiende eeuw* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, nieuwe reeks, deel XLVII, 1) (Amsterdam, 1943).

NAGTGLAS, F., *Levensberichten van Zeeuwen, Tweede deel* (Middelburg, 1893).

DE VRIJER, M.J.A., *Ds Bernardus Smytegelt en zijn "Gekrookte Riet"* (Utrecht, s.l.).

WESSELS, A.M., *Ons Zeeuwsch Verleden* (Arnhem, 1973²).

Curricula van de sprekers

Brigitte Meijns

Geboren te Oostende in 1971. Studeerde geschiedenis aan de K.U. Leuven. Behaalde in 1994 het diploma *Geaggregeerde voor het hoger secundair onderwijs*, het *Diplôme d'études approfondies (D.E.A.) section Civilisation Médiévale* aan het Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale (C.E.S.C.M.) te Poitiers (Frankrijk) en het diploma *Middeleeuwse Studies* aan de K.U. Leuven. Sinds september 1994 is ze aspirant bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek. Haar doctoraatsonderzoek handelt over *Kapittels in het graafschap Vlaanderen tussen de 10e eeuw en het begin van de 13e eeuw. Een onderzoek naar hun maatschappelijke functie en de rol van kerkelijke en wereldlijke machtshebbers in hun ontstaan en eerste groei* (promotor: prof.dr. D. Verhelst; co-promotor: prof.dr. R. De Keyser).

- Faculteit Letteren. Departement Geschiedenis
Blijde-Inkomsstraat 21, 3000 Leuven (tel. 016/32.49.96)
- Keiweg 20, 8460 Oudenburg (tel. 059/26.68.39)

Pieter A. Henderikx

Geboren in 1940 te Goes. Studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Promoveerde in 1983 op een aantal publicaties: een studie over bedelordekloosters in Holland en Zeeland en enkele artikelen op het gebied van de waterstaatkundige geschiedenis en de nederzettingsgeschiedenis. Sedert 1991 is hij hoogleraar in de "Nederzettingsgeschiedenis van de Nederlanden in de middeleeuwen" aan de Universiteit van Amsterdam.

- Warwijcksestraat 19, 4351 BE Veere (tel. 0118-501532)

Jan Hendrik Kluiver

Geboren in 1942. Studeerde geschiedenis, kunstgeschiedenis en muziekwetenschappen aan de R.U. Utrecht. Is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag. Publiceerde over de geschiedenis van de Republiek, geschiedenis van de bouwkunst en orgelkunde.

- Gortstraat 46, 4331 LC Middelburg (tel. 0118-611278)

Gert Jan Smit

Geboren in 1951 in Zeist. Studeerde wijsbegeerte en theologie in Utrecht en Amsterdam. Was korte tijd assistent bij prof. dr. J.M. Hasselaar voor het vak dogmatiek. Raakte betrokken bij het City-pastoraat in de Domkerk in Utrecht. In 1985 werd hij predikant in de hervormde streekgemeente Chaam c.a., was enkele jaren secretaris van de Nederlandse Hervormde Predikanten Vereniging en maakt thans deel uit van de redactie van 'In de Waagschaal'. Is gastdocent aan de cursus Theologische Vorming van Gemeenteleden voor het vak liturgiek. Sinds 1995 is hij als pastor verbonden aan de Nieuwe Kerk van de Abdij van Middelburg.

- Brakstraat 32, 4331 TN Middelburg (tel. 0118-615799)

Lijst van de illustraties

Moeder- en dochterkerken op Walcheren (kaartje)	38
Plattegrond van de Abdij naar de toestand in 1939	48
De grafelijke vleugel	51
Firmeriekelder, gastenverblijven en Balanspoort	52
Gezicht op het Abdijplein (Adriaan van de Venne, 1622)	55
Zuidelijke vleugel van het pand vóór de afbraak in 1827	56
(J. Fuyter)	
Ontwerptekening voor de restauratie van het pand	58-59
(J.G. Frederiks, 1889)	
Oostelijke vleugel van het pand met piramidale kappen, zonder de etage	60
Westelijke vleugel van het pand met piramidale kappen en hoger opgetrokken muurwerk	61
Oude reeften en grote reeften naar een gravure in de <i>Kronyk</i> van Smallegange (1690)	63
Zijgevel van voormalige kapittelzaal, stoof en dormitorium	65
Huidige staat van de gevel aan de Groenmarkt met gemoderniseerde ramen	68

Inhoudsopgave

Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden	5
Inleiding	7
B. Meijns. <i>De vestiging van norbertijnerabdijen in het graafschap Vlaanderen in het licht van de kanonikale hervorming</i>	9
<i>Lijst van de bestudeerde norbertijnerabdijen</i>	26
<i>Selectieve bibliografie (per bestudeerde instelling)</i>	28
P.A. Henderikx. <i>De stichting van de Norbertijner Onze-Lieve-Vrouwe-abdij te Middelburg en het patronaatsrecht van de abdij in een groot aantal parochiekerken in Zeeland</i>	33
<i>Literatuur</i>	44
J.H. Kluiver. <i>De Onze-Lieve-Vrouwe-abdij te Middelburg in 1574. Reconstructie van een geestelijke instelling uit wereldlijke bronnen</i>	45
G.J. Smit. <i>Koorheren en preekijgers. Op zoek naar spiritualiteit in de schaduw van de macht</i>	71
<i>Geraadpleegde literatuur</i>	80
Curricula van de sprekers	83
Lijst van de deelnemers	85
Lijst van de illustraties	90
Inhoudsopgave	91